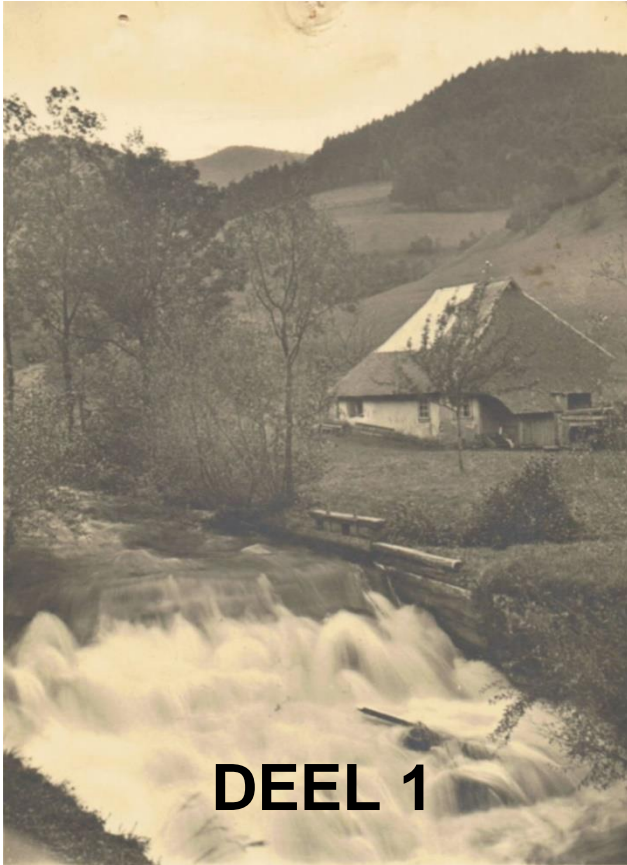

"JA, ZO WAS 'T....."
Zijdens mijn verblijf in Duitsland van 1943 - 1945

Auteur: Hendrik Kruijswijk

DEEL 1

Wenn der himmel blau ist
Und die felder grün
Ja, dann ist es frühling
Im herlichen Schwaben Land

Haco

Hendrik Kruijswijk jr. is geboren op 19 juli 1921 te Amsterdam
Zijn vader was Hendrik Kruijswijk sr.
en zijn moeder Maria Jansen.

Hij kreeg één jongere broer Zeegert Kruijswijk.

Hij huwde te Leiden met Suzanna Cavé.

Uit dit huwelijk werden geen kinderen geboren.

Hij overleed op 4 september 2013 te 's-Gravenzande
en liet slechts twee 1ste lijn familieleden achter:

de kinderen van zijn broer t.w. Maria en Arie Kruijswijk.

De laatste heeft zich over dit, door zijn oom Henk, geschreven
boek ontfermd en dit, inclusief de afbeeldingen, gedigitaliseerd.

Hierna volgt het resultaat.

Het voorwoord is eerst in gescand te zien en daarna overgetypt dit
voor de resp. authenticiteit en de leesbaarheid.

De originele paginanummering is zoveel
mogelijk overgenomen.

foto's

- Blz. 29 De oude ploed van 1943
- Blz. 39 Göppingen zoals wij het leerden kennen
- Blz. 67 Stuttgarter Hauptbahnhof
- Blz. 83 mooi Zwaben Land
- Blz. 95 Göppingen met de drie keizerbergen.
- Blz. 99 Deraine Staufenack.
- Blz. 105 De berg Hohenstaufen.
- Blz. 109 De schuilhut op de Hohenstaufen.
- Blz. 111 Het dorp Hohenstaufen.
- Blz. 133 omseuring van "Der Hohenstaufen"
- Blz. 147 De Hauptstrasse in Göppingen.
- Blz. 157 Hohenstaufen in de Zomer
- Blz. 183 Twee vrienden in Göppingen
Kees Meijroel en Henk Kruijswijk
† in Holland 1992

Bladzijde 1**Hoofdstuk 1**

HOE HET BEGON – DE HEENREIS – KAMP BIETIGHEIM – STUTTGART

Bladzijde 31**Hoofdstuk 2**

KENNISMAKING MET DE FABRIEK – GÖPPINGEN ZOALS WIJ HET LEERDEN KENNEN – DAGELIJKSE IMPRESSIES

Bladzijde 66**Hoofdstuk 3**

REISJE NAAR STUTTGART - GOEDE VRIJDAG EN PASEN 1943 - MET DE SCHUURTREIN NAAR BAD BOLL - ZONDAGMIDDAGUITSTAPJES NAAR SALACH EN DER HOHENSTAUFEN

Bladzijde 108**Hoofdstuk 4**

VERLOFS LIEF EN LEED – OUDE KAMERADEN ONMOETEN ELKAAR IN GÖPPINGEN – EEN WEEK IN DE ONGEVALLENWET EN WAT ER AAN VOORAFGING – ZOMER IN DE BERGEN

Bladzijde 149**Hoofdstuk 5**

VAN ZOMER NAAR HERFST - DE LUCHTOORLOG KOMT BOVEN WÜRTEMBERG - HET LEVEN IN DE FABRIEK EN DE KEET

Bladzijde 172**Hoofdstuk 6**

13 DECEMBER KOOS EN TINUS V.D. WIEL MET VERLOF – EEN PRETTIGE TIJDING – KERSTMIS EN JAARWISSELING

Bladzijde 182**Hoofdstuk 7**

BLIJ BEGIN VAN JANUARI 1944 – DONDERDAG 13 JANUARI VERLATEN WIJ MET Z'N VIJVEN GÖPPINGEN OM NAAR HOLLAND TE REIZEN– NACHTREIS DOOR WESTDUITSLAND – DE AANKOMST IN HOLLAND – PRETTIGE VERLOFDAGEN THUIS

Bladzijde 196**Hoofdstuk 8**

DE TERUGKOMST IN DUITSLAND – WEER IN GÖPPINGEN

"JA, ZO WAS 'T. . . . ."

Zijdens mijn verblijf in Duitsland van 1943 - 1945

Voorwoord.

Ruim zes jaar is het nu alweer geleden dat ik terugkeerde van een bijna 2½ jarig verblijf in Duitsland. En steeds meer verbleken de gebeurtenissen van die dagen, maar vergeten doe ik ze toch nooit. Onder velerlei omstandigheden zijn de talloze herinneringen aan die dagen mij tot een sterkte geweest. Zeker, het leven had daar ook zijn moeilijkheden en ik wil dan ook proberen om niet al te zeer te vervallen in de termen om dit verleden nu steeds met een kraus van schoonheid te omhanselen. Maar één ding staat onomstotelijk vast en dat is de enorme kracht van de herinnering aan deze jaren. Bovendien is het de band met het Schwabische Land van Württemberg, die ook nu nog hecht voor mij is, na een reeds weer zesjarig verblijf in Nederland.

Welnu, ik wil proberen al deze dagen nog eens te beleven en ze ook voor de Lezers levend te maken in een reeks van prettise onderhoudende verhalen. Als zijde de vele Lichtpunten die er nog waren in een donkere tijd. Aan het Württembergse Land heb ik, ondanks alles, mijn hart verpand met een Liefde die ver uitsaait boven alrezen, haat en vernietiging en een Liefde die geen menschen vermogen te breken.

12 Mei 1957

Leiden (Ned. Land)

H. Kruijswijk Jr.

“Ja, zo was ’t”

Tijdens mijn verblijf in Duitsland van 1943 – 1945

Voorwoord

Ruim zes jaar is het nu alweer geleden dat ik terugkeerde van een bijna twee en een halfjarig verblijf in Duitsland. Steeds meer verbleken de gebeurtenissen van die dagen, maar vergeten doe ik ze toch nooit. Onder velerlei omstandigheden zijn de talloze herinneringen aan die dagen mij tot een sterkte geweest. Zeker, het leven had daar ook zijn moeilijkheden en ik wil dan ook proberen om niet al te zeer te vervallen in de termen om dit verleden nu steeds met een krans van schoonheid te omhangen. Toch staat één ding onomstotelijk vast en dat is de enorme kracht van de herinnering aan deze jaren. Bovendien is het de band met het Schwabische land van Württemberg die ook nu nog hecht voor mij is, na een reeds weer zesjarig verblijf in Nederland. Welnu, ik wil proberen al deze dagen nog een keer te beleven en ze ook voor de lezers levend te maken in een reeks van prettig onderhoudende verhalen. Als zijnde de vele lichtpunten die er nog waren in een donkere tijd. Aan het Württembergse land heb ik, ondanks alles, mijn hart verpand met een liefde die ver uitgaat boven oorlogen, haat en een liefde die geen mensen vermogen te breken.

12 mei 1951, Leiden (Nederland)

H. Kruijswijk Jr.

Hoofdstuk 1

HOE HET BEGON – DE HEENREIS – KAMP BIETIGHEIM – STUTTGART

Reeds in het jaar 1942 tekende zich de massale uitzending van arbeiders naar Duitsland als de z.g. “Hilfsarbeiter” steeds sterker af en ook op onze fabriek in Voorschoten bleken wij daartegen niet veilig te zijn. In november dit jaar vielen de eerste slagen en ook ik werd opgeroepen. En reeds zou ik naar Kiel gezonden zijn, als mijn patroon het niet op het laatste ogenblik voor elkaar had weten te krijgen dat ik in Nederland kon blijven.

Evenwel bracht dit uitstel geen afstel en ik begreep dat ook wel. Zo regende het begin februari 1943 opnieuw oproepen en ditmaal was er geen ontkomen aan. De eerste maal had ik met drie anderen weg gemoeten, die inderdaad november 1942 afreisden. Nu waren wij wel met zijn tien en dit deed ons de zaak wel lichter opnemen.

Niettemin laaide het verzet fel in mij op en ik dacht er wel degelijk ernstig over na of ik mij niet aan deze tewerkstelling zou kunnen onttrekken. Maar ja, waar moest ik naartoe? Er werd wel altijd druk over onderduiken geredeneerd doch een adres wist niemand je te vertellen en zij die de grootste mond hadden over onderduiken stonden met de mond vol tanden als je ze vroeg om je er dan eens bij te helpen. Bovendien wist ik heel goed dat mijn ouders

en vooral mijn moeder zich over die onderduik gedachten ongeruster maakten dan over een vertrek naar Duitsland want de kans dat ik het nog niet zo slecht zou treffen was er toch ook en dan kon ik tenminste nog regelmatig naar huis schrijven. Ook werd ik gesterkt door het feit dat mijn vrienden eveneens gingen en daarom besloot ik de dingen maar te nemen zoals ze waren. Zo volgden er een aantal rumoerige dagen met het treffen der voorbereidselen.

Donderdagmiddag 18 februari 1943 ging ik voor de laatste maal naar de fabriek in Voorschoten en nam afscheid van iedereen. Verschillende anderen waren er ook en gezamenlijk met het overige personeel gingen wij met de blauwe tram naar huis. Het was een vrolijke zonnige namiddag en in het geheel niet koud voor de tijd van het jaar. Aan lachen en praten was geen gebrek en toch was er af en toe ook wel een gevoel van weemoed als we dachten aan het komende afscheid. Zo viel de avond over het land. Een door een heldere maan verlichte avond, waarop ik nog eens afscheid nam van verschillende burens en kennissen. De vrijdagochtend kwam, een grauwe nevelachtige ochtend en reeds om half vijf moest ik opstaan. Toen, om kwart voor zes, kwam het tijdstip waarop ik afscheid moest nemen van de ouderlijke woning. Wat een moeilijk moment of dit was kon eigenlijk niemand beseffen en het was wel het beroerdste moment van mijn

leven op dat ogenblik. Een schemerlampje verspreidde een somber licht, mijn broer zat in een hoek bij de kachel en zei niet veel. Moeder had zich de laatste dagen uitstekend gehouden doch nu het afscheid daar was barstte ze uit in een wanhopig geschrei. Dit werd mij toch ook wel even te machtig. De tranen sprongen mij in de ogen en ik had het gevoel of mijn maag zich om en om keerde. Hartelijk omhelsde ik moeder doch toen vermande ik mij en liep met snelle stappen de deur uit. Buiten was het donker en mistig en terwijl ik reeds ver in de straat was hoorde ik mijn moeder nog een laatste groet uitroepen. Dat was het afscheid en wie weet voor hoe lang. Ja, het was een moeilijke ochtend maar gelukkig veerde ik wat op toen ik aan het station mijn kameraden trof. Je voelde je met elkaar verbonden in eenzelfde lot en dat verbeterde de stemming. Om zeven minuten voor zeven vertrok de trein naar Den Haag en van daar moesten we met de stadstram naar staatsspoor waar de D-trein naar Duitsland klaar stond. Wij maakte het ons in de trein zo gezellig mogelijk en hadden er toch wel een hoop plezier ook. Mijn vader was tot Den Haag meegereisd en stond nu op het perron te wachten tot de trein zou vertrekken. Zelden heb ik de man zo zenuwachtig gezien als toen, hoewel hij het natuurlijk poogde te verbergen. Zelf was ik door de aanwezigheid van mijn kameraden in een nogal opgewekte stemming geraakt en deed me tegoed aan hun grappen en kwinkslagen.

Toen kwam om 0.35 het vertreksein en dat was toch wel een moeilijk ogenblik. Er speelde zich daarbij nog heel wat af en ik was dan ook blij dat ik thuis van mijn moeder afscheid genomen had. Vader en ik drukten elkaar stevig de hand en spraken elkaar opgewekt de moed in want voor sentimenteel gedoe voelden wij niets. Doch toen zette de trein zich in beweging en lang keek ik de kleiner geworden figuur van m'n vader na en toen ik hem niet meer zag leek het leven toch wel erg somber. Ook de anderen waren stil geworden en buiten was het een trieste nevelige dag. Maar ja, na een minuut of tien raakten de tongen toch weer los en spoedig heerste er een gezellige sfeer in de coupé. Ondertussen snelde de trein voort door het Hollandse weidelandschap en ik zag bij het passeren van een klein station een bord staan met het opschrift "Zoetermeer Zegwaard". Vreemd en beklemmend leek alles nu wij het oude vertrouwde Holland gingen verlaten maar we probeerden er zo weinig mogelijk aan te denken.

De trein stopte nu in Utrecht maar we hadden er amper erg in en voort ging het weer verder naar het zuidoosten. Als laatste Nederlands station passeerden we Venlo en toen viel de beklemming eigenlijk pas van ons af om plaatst te maken voor nieuwsgierigheid naar het vreemde vijandige land. Waar de grens precies lag was niet te zien maar ineens merkten we het aan het veranderen van de seinpalen. 'Ziezo jongens',

merkte er één op: “Nu zitten we er in, maar hoe komen we er weer uit?” Tja, daar moest je maar niet over denken vonden de meesten en toen minderde de trein vaart en stopte in Kaldenkirchen. Het was om en nabij half één en we waren nu in Duitsland gearriveerd. Allen moesten uitstappen en naar de douaneloods. Duitse grensbeambten met hun platte petten en grote bekken controleerden de passen en bagage. Het ging rustig behoudens een enkele snauw of grauw.

Toen moesten we van het station af. De koffers bleven achter en wij werden naar een zaal gebracht. Kaldenkirchen maakte een uitgestorven en naargeestige indruk maar in de zaal heerste een gezellige drukte. We kregen soep en brood met worst en dit was vrij goed maar de talrijke bedden langs de wanden vonden wij niet zo aangenaam en ik moest weer sterk aan thuis denken. Gelukkig kregen we spoedig te horen dat we over enkele uren verder zouden reizen en inderdaad, dit gebeurde ook.

Tegen half vijf arriveerden wij weer op het station en nu was het weer wachten op de trein. Tijdens dit oponthoud wisselden wij ook ons Nederlandse geld in voor Duitse marken en we dwaalden daarna nog wat rond. Op een gegeven moment kwam uit de richting van Keulen de Nederlandse trein terug die ons des ochtends naar Duitsland had gebracht en met diepe weemoed keken wij deze trein na toen hij in Nederlandse richting verdween. Kort daarna echter arriveerde een Duits treinstel

dat ons naar Mönchen–Gladbach zou brengen en zo stapten wij in. Veel bijzonders was het niet, deze trein, maar er was nogal ruimte dus waren wij waren al gauw tevreden. Het was ongeveer kwart over vijf en het werd een gezellig ritje. De zon kwam door het landschap, waardoor wij reden, zag er fleurig uit. Wij zaten door de gehele trein verdeeld en in één van de compartimenten voerde een dikke Duitse burger een gesprek met enkele van ons. Het bleek over onze plaats van bestemming ‘Bietigheim’ te gaan en de Duitser was daar vol lof over. “Ah...Bietigheim, schön, Bergen und gutes Essen” Zo verklaarde hij en dat stemde ons nogal hoopvol. Om zes uur arriveerde de trein in Mönchen-Gladbach en het feit dat we daar moesten uitstappen stond ons tegen. Maar ja, er was niets aan te doen en zo stonden we dan op het kille station te wachten. De zon was al weer weg en er hing weer die grauwe onplezierige sfeer over alles. Van enige leiding was weinig te bespeuren en het bleek dat enkele Hollanders de benodigde papieren bij zich droegen. De trein rolde binnen en spoedig hadden wij ons opnieuw met koffers en kisten geïnstalleerd. Onze coupé zag er typisch uit en bestond uit twee delen, het achterste gedeelte leek op een ouderwetse Hollandse treincoupé en het voorste deel was gesplitst in twee compartimenten net als bij een moderne Nederlandse elektrische trein. En daar zaten we dan opééngepakt tussen kisten en koffers, terwijl de schemering over het landschap viel. De trein

zette zich in beweging en voort ging het naar Keulen. In de achterste hele coupé ging er één mondorgel zitten spelen en het geheel kreeg iets interessants over zich. Maar de trein stopte nogal eens en dan kwamen de Duitsers binnen die schijnbaar van hun werk kwamen. Ze struikelde over onze diverse koffers en begonnen prompt te razen. Maar onze jongens die al vanaf vijf of zes uur 's morgens in touw waren en toch, ondanks hun opgewekte stemming, nog veel aan hun vaderland moesten denken namen dit maar zo niet en kankerden in een echt Hollandse stemming terug. In de achterste coupé zei er één: "Kom jongens, laten we nou onze naam hoog houden als "Hollanders", maar dat was olie op het vuur. 'Verrek jij nou gauw', klonk een stem; 'dan moeten die rot moffen niet zo te keer gaan'. Een algemeen gelach klonk en de Duitsers keken spinnijdig, want ze begrepen wel dat er niet veel vriendelijks over hen gezegd werd. Maar de spreker uit de achterste coupé liet zich weer horen en zei: 'we moeten ons toch een beetje als behoorlijke gasten gedragen'. Nu brak het tumult echter pas goed los, sommigen gaven hem gelijk maar anderen schreeuwden er tussendoor: 'Uit de brand zijn we zeg, gedwongen gasten van die rotmoffen'. Ik hoorde er één zeggen; 'stil nou Piet, hou nou je mond maar', doch de genoemde Piet bromde: 'Nou 't is toch verdorie zo, eerst vallen ze je land binnen, dan stelen ze alles

weg en dan moet je nog als gast bij ze gaan werken. En dan ben je nog maar een paar uur in dat rot land en dan schelden ze je al uit. Mij niet gezien hoor! Zo mopperde hij en verzette meteen zijn kistkoffer doch ongelukkig genoeg net op een voet van een Duitser die vreselijk begon te razen. 'Donnerwetter, verflucht nogmal mein Fuss'. Nu wij stikten van het lachen en ik keek maar gauw het raam uit want de meeste Duitsers stapten bij een volgend station weer uit en de Duitsers die voor hen in de plaats kwamen waren gemoedelijker. De trein snelde voort naar Keulen en de avond was nu geheel ingevallen maar het was lichte maan en zo kon ik vanuit mijn nogal knusse hoekje uitkijken over het door de maan spookachtige verlichte landschap. In de coupé was het nu rustig geworden, een ieder was met zijn eigen gedachten bezig. Toen minderde de trein vaart en het bleek inderdaad Keulen te zijn waar hij nu spoedig aan één der vele perrons tot stilstand kwam. Het uitstappen gaf weer de nodige herrie en tevergeefs probeerde één der Hollandse leiders om ons in groepen van vier op te stellen. De vele vloeken en scheldwoorden die hij daarbij ten beste gaf waren afgrijselijk doch het lukte hem niet. Ik ergerde mij, zowel over het gevloek van die kerel als ook over de onwilligheid van de vele Hollanders om zijn orders op te volgen. En werkelijk wenste ik op dat

moment dat er maar een paar bazige Duitsers bij waren. Tenslotte ging het er toch een beetje op lijken en zo marcheerden 'of beter gezegd' slenterden we naar één der andere perrons waar de D-trein zou komen. Maar dat duurde nog wel even en de meeste gingen op verkenning uit. Samen met Piet Laman, één van mijn Voorschotense fabriekscolllega's ging ik de trappen van het perron af en we kwamen in een gezellig verlichte tunnel met kleine winkels en restauraties. "Laten we een glas bier drinken" stelde Piet voor en ik voelde daar wel wat voor. En zo zaten wij al spoedig achter een tafeltje en een groot glas bier en vonden op dit moment het leven zo slecht nog niet. Doch plotseling ontstond er paniek en het bleek dat de sirenes loeiden voor luchtalarm. Voor wij goed wisten wat te doen gingen de lichten uit en stonden in het stikdonker. Overal klonken stemmen en ineens drong het geruis van vliegtuigmotoren tot mijn oren. Direct bang was ik niet maar toch moest ik nu weer erg aan thuis denken. Stel je voor dat ik hier nu eens slachtoffer werd van een bombardement, maar veel tijd om te denken had ik niet. Op het perron stond mijn kistkoffer nog en die wilde ik toch hebben. Maar dit viel niet mee om die in het donker te vinden, doch eindelijk lukte dit. Samen met Piet ging ik nu de tunnel weer in waar we wat bleven rondhangen. Doch ook dit lukte niet al te best,

want telkens verschenen de mannen van de luchtbeschermingsdienst en hoewel wij steeds poogden om aan hun argusogen te ontkomen, jaagden ze ons tenslotte toch de schuilkelder in. Ze hadden gelijk maar wij voelden niet veel voor deze “Luftschutzreller” omdat we het net een levende begraafplaats vonden. Eén maal er in echter voelden we ons toch spoedig op ons gemak en gelukkig duurde het alarm slechts een half uur. Toen gingen de lichten weer aan en we zochten de perrons weer op waar we op de koffers gingen zitten. Eentonig klonk steeds maar de vrouwenstem door de luidsprekers die diverse treinen aankondigde. Doch onze trein liet op zich wachten, het werd koud op het perron en er begon een wrevelige stemming te heersen. Eindelijk tegen half elf, ja hoor daar denderde de trein binnen en begon het gedrang om er in te komen. Leiding was er niet en niemand wist iets als alleen dat we die trein in moesten. De meeste van mijn naaste vrienden was ik al spoedig kwijt, toen ik mijn koffer de ingang van een wagen inschoof, net weer op de voeten van een Duitser die begon te schelden. Doch ik kwam er toch in en worstelde mij de loopgang in. Piet Laman en Cor Ouwerkerk bleken achter mij te zijn ingestapt en zo bleven wij tenslotte met zijn drieën in de gang op onze koffers zitten. Na nog een tijd van wachten zette de trein zich in beweging en begon die gedenkwaardige nachtreis naar Bietig-

heim. Een merkwaardige reis door het maanverlichte West Duitsland. Af en toe aten wij wat, dan weer dommelden wij in en dan droomde ik van thuis om met een schok en een ellendig gevoel weer wakker te schrikken. Dan keek ik eens naar buiten en werd toch geboeid door dit eigenaardige landschap met zijn typische Duitse huizen. En zo rolde de trein alsmaar voort, een verre onbekende toekomst tegemoet. Het was al ver in de nacht en soms stopte hij van één of ander station en dan verwonderde ik mij over de drukte die hier midden in de nacht heerste. En steeds maar verder ging de reis totdat tegen vier uur in één der coupé 's ruimte kwam. Daar maakten wij snel gebruik van en zo zaten we spoedig in de heerlijk warme kussens waar we opnieuw indommelden. Af en toe werd de coupé helverlicht door langs de lijn staande booglampen en op de momenten dat ik wakker was vermaakte ik mij met het feit dat een matroos van de Duitse Marine op alle mogelijke manieren probeerde om toenadering te zoeken tot een jonge vrouw of meisje die naast hem zat. Ik zat schuin tegenover hem maar kon hen toch amper zien maar wat ik wel zag was de tederheid van de matroos soms wel erg banaal werd en dan kreeg hij prompt een klap op zijn vingers. Ook Piet Laman had het schijnbaar in de gaten want hij stootte mij een paar maal aan en zo vermaakten wij ons kostelijk met dit zotte stel. Of ze al dan niet bij elkaar hoorden, dat wisten wij niet eens. Toch ontfermde de slaap zich ook nu weer

over mij en plotseling schrok ik wakker doordat de trein met een ruk stilstond. Er werd iets geroepen van Mühlacker en ik herinnerde mij dat ik vroeger deze naam eens had zien staan in een radiogids. Daar stond de zender van Stuttgart, dus dan waren wij toch niet ver meer af. Toen werd de coupé deur opengeschoven en een stem zei in het Nederlands: “Als hier Hollanders zitten, dan moeten ze hier eruit om over te stappen”. Nu een erg aangename boodschap was dat niet en slechts node kwamen wij uit de zo prettig warme coupé en stonden even later rillend op het bijna verlaten perron van Mühlacker. Wij gingen de wachtkamer in waar een grote ronde kachel stond te snorren en waar slechts enkele Duitse burgers aanwezig waren. De klok die er hing wees precies half zes en wij bleven wachten op de trein. Dat duurde niet eens zo heel erg lang en toe stapten wij in een klein onaanzienlijk boemeltreintje dat nog onverwarmd was ook. Het bleek een echt werkmanstreintje te zijn en bij iedere halte stapten steeds weer Duitsers in op weg naar hun werk. Het was een ongezellige rit en ik kreeg zelfs buikpijn van de kou. Doch plotseling, toen het treintje weer stopte, klonk het “Bietigheim” en dat betekende dus het einddoel van onze reis. En zo sleepten we de koffers weer naar buiten en de trein reed weg. Daar stonden we dan en plotseling bleek het transport nu Duitse begeleiders te hebben

die ons mededeelden dat we nog een kwartier moesten lopen. Het was vinnig koud en alles zag wit van de rijp, het had schijnbaar behoorlijk gevoren. Moeizaam zeulden we voort met onze koffers langs de stille wegen en toen ineens zagen we het kamp. Doch de schrik sloeg ons hierbij om het hart, alles was omgeven met prikkeldraad en aan de overkant lag een grote fabriek. En allen dachten we niet anders of we zouden hier moeten werken. In het kamp zelf zag het er al niet veel beter uit, de barakken waren ongezellig en vuil en achter prikkeldraadversperringen zaten vele russen. Er bleken zowel mannen, vrouwen als kinderen bij te wezen en het geheel bood een trieste, zo al niet ellendige aanblik. Wat de barakken betrof, de reeds aanwezige Hollanders en ook de Vlaamse Belgen deelden ons mede die onder de wandluizen zaten. Bij de meeste was de fut er geheel uit, ja er waren zelfs bij die hun tranen niet konden bedwingen hoe kinderachtig dit ook aandeed. Huilen was echter iets wat ik naar mijn weten sedert mijn twaalfde jaar niet meer gedaan had doch ik voelde mij minstens zo ellendig als de anderen. De gedachte om hier misschien wel een paar jaar te moeten zitten leek mij iets vreselijks en diep ontmoedigd ging ik op mijn kofferkistje zitten. O hoe verlangde ik nu naar Holland met zijn groene weilanden, zijn duinen, zijn stranden en vele vertrouwde plekjes.

Toen werd mijn aandacht weer getrokken door wat er om mij heen gebeurde. Een kleine Rus van misschien amper 14 jaar staarde ons aan met grote bruine ogen. Hij had een berenmuts op het hoofd en sommigen probeerde met hem te praten. Een mispunt van een N.S.B.'er, die op weet ik welke wijze bij ons transport was terecht gekomen, ging hem uit staan horen en in vrij behoorlijk Duits gaf het kereltje antwoord. Het bleek dat hij uit de Oekraïne kwam en nu al twee jaar hier was. Nog van zijn ouders, nog van zijn familie wist hij iets af en dit vertelde hij zonder blikken of blozen. Ja, wanneer je dit zo hoorde kwam er toch wel een even een gevoel van schaamte bij je op. Want wat hadden wij dan eigenlijk nog meegemaakt? En een diep medelijden met de kleine Rus greep mij aan en ineens werd ikzelf rustiger en bezag de toestand wat gemoedelijker. Zo verliep de ochtend en het werd mooi weer toen de zon éénmaal was doorgekomen. In de loop van deze ochtend klaarde ook de geheimzinnigheid rondom onze toestand op en we hoorden dat dit kamp van Bietigheim slechts een doorgangkamp was, vanwaar wij spoedig verder zouden reizen. Nu dat was een opluchting en we hoopten nu maar dat dit gauw zou gebeuren. 's Middags mochten we met een paar man het dorp in en nu konden we Bietigheim eens wat beter bekijken. Het was een liefelijk plaatsje en gelegen in een bergachtige omgeving. We wan-

delden wat rond doch ons doel was een zogenaamde “Wirtschaft” of eethuis te vinden om er wat te eten. En bovendien om er eens behoorlijk naar de w.c. te kunnen gaan, want de hygiënische toestand in het kamp was op dit gebied erbarmelijk. Na enig zoeken vonden we een vrij geschikte Wirtschaft waar een eenvoudige vrouw ons te woord stond. Op onze vraag of er wat te eten was antwoordde zij dat er slechts “Kartoffel-suppe”, een soort van aardappelsoep was. Nou ja, dat kon ons niet schelen en de soep was inderdaad niet slecht, zodat wij nog een tweede bord bestelden. De vrouw scheen hierover zichtbaar verheugd en werd wat spraakzamer. Na de soep ging ik op zoek naar een w.c. en inderdaad bleek ook die aanwezig, wat een pak van mijn hart was. Ondertussen stond in de Wirtschaft de radio aan en de nieuwsberichten van twee uur waren net afgelopen. Toen volgde er vrolijke muziek en onder het genot van een glas bier bleven we nog wat zitten. Maar na een half uurtje stapten we toch weer op en gingen terug naar het kamp. Daar was het nog dezelfde bende en zo gingen wij die avond tegemoet. Toen het éénmaal donker was geworden gingen we toch maar de barak in en helemaal ongezellig was het er toch ook niet. Een heel stel zat rond de grote kachel en maar stoken. Ze braken de onderlagen uit de kribben en stopten die in hun geheel in de kachel. In de uiterste hoek van de barak zat een heel stel zwarthandelaren te kaarten om enorme geldbedragen. Weer wat

verderop lag een aantal personen op hun kribben en zetten een geweldig politiek gesprek op. Zo vergleed de avond en ging over in een bijkans eindeloze nacht. Van behoorlijk slapen kwam ook nu weer niets, ik griezelde er van om op zo'n wandluizenkrib te gaan liggen en sliep af en toe een weinig bij de warme kachel. En zo werd het zondagochtend, een trieste ochtend in een beroerde omgeving. Tegen negen uur kon je in de rij staan voor een homp hard brood met een lik jam erover en een ronde kom koffie, die meer op slootwater leek en waar de Russen gek op waren. Het kon niet anders of ik moest denken aan de genoeglijke zondagochtenden thuis in Holland en voelde mij weer erg moedeloos worden. Doch ook deze sombere bui ging weer over, ik ging naar mijn koffer en deed mij tegoed aan mijn aanwezige mondivoorraad die echter op deze wijze aardig begon te slinken. Daarna ging ik maar weer eens naar buiten kijken waar het alweer heel druk was. De zon scheen vrolijk, overal liepen Hollanders, Fransen en Belgen, terwijl ergens op een grasveldje talrijke Russen hun nationale volksdansen uitvoerden. Het was een vrolijk kleurrijk schouwspel en eerlijk gezegd snapte ik niet van veel van al die Russen. De één zat achter prikkeldraad en de ander liep tamelijk vrij rond te dartelen. Zo was deze zonnige middag toch nog wel een lichtstraal in het geheel der dingen. Om een uur of één gingen wij

eerst weer eens naar het kampkantoor waar voor de Hollanders en Vlamingen een roodharige Vlaamse Belg de zaken “regelde”. De verwensingen die dit heerschap, waarschijnlijk wel een vriendje van de Duitsers, zoal te horen kreeg waren verre van lieflijk. Hij hield ons steeds weer op sleeptouw, had ons zaterdagmiddag reeds beloofd dat wij nog diezelfde avond weer zouden afreizen en beweerde nu weer dat het wel de avond van deze zondag zou zijn. Maar geloofd werd hij allerminst en één van de vele verwijten die hij te horen kreeg, was dat hij liever in zijn kantoor met allerlei meiden zat te flirten. In de loop van de middag mochten er tien man het kamp uit, doch toen de oude bewaker het poorthek open deed waren het wel dertig man die hem eenvoudig opzij duwden en het hek uitliepen, de oude heftig protesterend en gesticulerende achterlatend. Wij waren ook daar bij en liepen eerst Bietigheim wat rond, genietend van de winterse voorjaarsdag die gewoon warm was. Het was een prachtige omgeving en wij begonnen er plezier in te krijgen. Hoog boven een diep dal denderde over een prachtig viaduct de sneltrein naar Keulen voorbij en dat deed velen van ons toch weer even de verzuchting slaken: *“zaten we er maar in, jongens”*. Maar het volgend ogenblik werd ons oog weer geboeid door een rotsachtige bergwand met tuintjes trapsgewijs tegen de helling aangelegd en daarboven kleine schilderachtige huisjes. Het was daar oneindig mooi en deed ons het kamp geheel en al

vergeten. Zo kwamen wij weer in het dorp Bietigheim terecht en wilden de Wirtschaft van de vorige dag weer opzoeken. Maar die bleek gesloten te zijn en we kuierden verder totdat we in een soort van bierhuis terecht kwamen. Het was er heel klein en heel vol met buitenlanders van allerlei nationaliteiten, waaronder zeer veel Hollanders. Er was een piano ook en al spoedig zat er een Hollander achter die de gezelligheid erin bracht. Zo vergleden de uren van deze zondagmiddag en werd het tijd om weer eens op te stappen. Om zes uur waren wij weer in het kamp waar het nog dezelfde bende was. De zon ging onder en weer werd het koud zodat in de barakken het stoken van de kachels weer begon. Om een uur of tien stormden we nog eens naar het kantoortje van die rode Belg waar nu kaartjes uitgedeeld werden met de namen van verschillende plaatsen in Duitsland waar wij heen zouden moeten. Maar door deze gang van zaken bleken hele ploegen van kameraden uit elkaar te vallen wat weer opnieuw aanleiding gaf tot ruzie en geharrewar met die rode Belg die de kaartjes eerst niet wilde ruilen. Tenslotte gaf hij toe en zo ontstonden eigenlijk nu pas de clubjes die vanaf dit moment bij elkaar zouden blijven. Ik had een kaartje met de naam Esslingen en aangezien een aantal van mijn vrienden die ook hadden was ik er tevreden mee. Mijn collega Koos Meyvogel had

een kaartje met de naam Stuttgart en ruilde dit met mijn collega Piet Laman die een kaartje Esslingen had, doch nu weer moeilijkheden vreesde omdat Cor Ouwenkerk, een half en half familielid van Piet, naar Stuttgart moest. En zo trokken we weer naar de barak want dat er deze avond van afreizen nog wat zou komen geloofden we niet. Ik zat nog een poosje bij de kachel en dacht er over na niet een mogelijkheid was om een paar uren te slapen. In de smerige kribben wilde ik echter niet gaan liggen doch tenslotte vond ik er toch iets op. Achter de barak waar ook onze koffers stonden was een soort tafel. Ik trok mijn schone overall aan en ging op de tafel liggen met mijn winterjas als deken. Het was wel hard maar na drie slapenloze nachten gaf ik daar niet veel om. Rustig was het niet in de barak, maar in dit hoekje was het nogal schemerig. Aan de overkant in de kribben lag de N.S.B.'er aan een aantal anderen een soort van politiek onderricht te geven maar veel succes oogstte hij niet. Veel verder op waren de zwarthandelaren weer aan het gokken maar dit alles stoorde mij toch niet en zo sukkelde ik in slaap. Dat was ongeveer half twaalf en om half vijf werd ik stijf en koud wakker. Van lekker nog even blijven liggen zoals thuis kwam nu niks en ik stond dus maar op en ging eerst naar buiten. Het was nog donker en bitter koud want het had gevroren. In het donker scharrelde ik het washok bin-

nen en verfriste mij een beetje, waarna ik weer terug de barak wandelde. Daar was het de gewone drukte en er waren er die helemaal niet hadden geslapen. Zo kwam de nieuwe dag, eerst grauw en winters, maar daarna brak de zon weer door en werd het opnieuw een zomerse dag. En zo zeurden wij die ochtend door, dan weer eens in de barak zittend en dan weer eens buiten slenterend totdat ineens het vertrek kwam. Het was al in de middag, over twaalven, toen ik weer eens in de barak zat en het nieuws hoorde: “Wij gaan vertrekken”. Dat gaf even een drukte van belang, half uitgepakte koffers werden haastig weer ingepakt en toen gingen we naar de poort. De rooie Belg kreeg nog heel wat schimpscheuten te horen, doch hij grijsde maar eens en ondertussen kwam er weer een nieuw transport binnen. Geen wonder dat wij er ineens zo haastig uitmoesten. Wij waren overigens niet weinig verheugd om er eindelijk uit te wezen en ik keek nog éénmaal om naar het kamp en zei toen tot één van mijn vrienden: “Nou ik hoop het nooit meer terug te zien”. En zo liepen wij lans de bekende weg naar het kleine stationnetje. Het was een prachtig weertje, meer voorjaar dan winter en de zon deed alles glanzen. Boven het station, dat eigenlijk meer een groot huis was, hing een bord met letters: BIETIGHEIM (Württ). Overal werd je er aan herinnerd dat je in Bietigheim-Württemberg was, overpeinsde ik, terwijl we op een trein stonden te wachten.

Nu, die kwam spoedig en het was niet veel meer dan een elektrische motorwagen met twee aangekoppelde goederenwagens. Maar dat deerde ons niet en ik zorgde er voor om met een aantal anderen op het achterbalkon van één der wagens te komen. En daar genoten wij van de rit en de mooie zomerse dag, totdat we in Stuttgart arriveerden. Het was een eigenaardige indruk die wij van dit station kregen omdat het een soort zak-station was. Alle sporen van de zestien perrons liepen dood en rechts tegenover de sporen was de enorme stationshal, maar wij kwamen zover niet eens en moesten alleen maar omlopen van het éne perron naar het andere. De perrons waren niet overdekt doch daar scheen een bombardement de oorzaak van te zijn want de bogen van de overkapping waren nog te zien. Wij hadden echter niet lang de tijd om het Stuttgarter station in ogeschouw te nemen maar de indruk die wij ervan kregen was, mede door het blijde zonnige weer, vrij prettig. Er was bij ons kleine clubje nu behoorlijke leiding van twee kleine Duitse heertjes en ze waren nogal gemoedelijk. Wij stapten nu over in een kleine elektrische trein met bestemming Ludwigsburg-Esslingen die spoedig daarop vertrok. Met mijn vrienden Koos Meyvogel en Willem de Gunst zat ik in een hoekcompartiment waarvan de vierde plaats bij het raam ingenomen was door een jonge Duitse vrouw die in het zwart gekleed ging. En terwijl wij zaten te praten over al onze indrukken van

deze dag zat zij ons om beurten aan te kijken en ik vroeg mijzelf af hoe of ons rad gesproken Nederlands haar wel in de oren moest klinken. De streek waar wij doorreden was bijzonder mooi, dat zagen wij wel, maar veel aandacht schonken wij er toch niet aan. Onze gedachten waren teveel bij andere dingen en steeds weer vroegen wij ons af waar we toch wel terecht zouden komen. Reeds in Stuttgart waren we veel van onze vertrouwde vrienden kwijtgeraakt. De trein stopte even in Ludwigsburg en reed toen door naar Esslingen waar we weer uit moesten. En opnieuw dachten we op de plaats van bestemming te zijn maar de Duitsers deelden ons mede dat de koffers zolang op het station moesten blijven. Dus trokken wij zonder koffers de oude stad Esslingen in die een zekere bekoring van zich deed uitgaan. Er reed een tram ook die je hier de “groene” tram zou kunnen noemen, in tegenstelling tot de “blauwe” in ons oude Leiden. Na een goed half uur lopen door deze oude stad kwamen we aan het Arbeitsamt, een mooi licht gebouw, waar we weer opnieuw verdeeld werden. In de grote hal van het gebouw kwam het nog tot een heftige woordenwisseling tussen één zwarthandelaren en de N.S.B.'er. Waar het precies over ging wist ik niet doch de N.S.B.-er boet de zwarthandelaren toe: “let jij maar op je woorden, mannetje, je kunt hier je leven nog verbeteren door het Nationaal – Socialisme”.

De aangesprokene haalde zijn schouders eens op en grinnikte eens, maar verder zei hij toch niet veel. Evenmin als de anderen die de N.S.B.-er heel weinig vertrouwden. Het was een misselijke kerel met een uilenbril op en met meer lef dan goed voor hem was, hoewel de zwarthandelaars met hun banale drukte mij ook niet konden bekoren. Ondertussen hadden de twee rustige Duitse heertjes de papieren in orde gemaakt en langs dezelfde weg gingen we terug naar het station. Na enig wachten kwam de trein en opnieuw zetten wij de reis voort. Het was een elektrische motorwagen met daarachter oude gammele personenwagens. En nu begon ons ploegje dat naar het stadje Göppingen moest zich duidelijk te tekenen en ik herkende nu verschillende personen uit Bietigheim. Van mijn oude fabrieksvrienden waren nog slechts Koos Meyvogel en Willem de Gunst overgebleven en het viel dan ook bitter tegen toen bleek dat hij er in het plaatsje Reichenbach uit moest. En nu kreeg de figuur van Koos Meyvogel ineens een heel andere betekenis voor mij tot nu toe. Zeker, ik kende hem reeds vanaf 1940 en had altijd goed met hem kunnen opschieten. Maar meer dan één van de vele collega's had hij toch nooit voor mij betekend. Dat bewees ook de gang van zaken op deze reis waar wij elkaar meermalen uit het oog hadden verloren en ik moest al in het gezelschap van Piet Laman was geweest.

Nu wij echter zo ineens samen waren overgebleven leek hij mij wel de geschiktste persoon om dit leven in den vreemde mee te delen en onwillekeurig werd er op dit moment reeds een band van saam verbondenheid en vriendschap gelegd tussen ons beiden en ik zei tot Koos: “Nu zullen we het samen moeten doen in dit land” en hij knikte bevestigend en antwoordde terug: “Ja, het is maar te hopen dat we nu verder bij elkaar blijven”. En we fantaseerden zowat over het vreemde onbekende Göppingen en ik had al de gedachte dat we misschien op een kamer zouden komen bij één of ander klein baasje. Toen minderde de trein vaart en stopte in Göppingen, een klein Zwabisch stadje, dat daar stil lag in de reeds vallende avond. En weer bleven de koffers op het station achter en liepen wij door oude en smalle straatjes naar het Arbeitsamt. Een vreemde sfeer lag over alles, terwijl we door het schemerige stadje liepen nagestaard door een groepje mensen. Het was al bij half zeven toen wij op het Arbeitsamt arriveerden en de ambtenaar keek nu niet bepaald vriendelijk. En al dadelijk was er dan ook hooglopende ruzie. Het ging om twee Vlaamse bakkers die vrijwillig naar Duitsland waren gekomen om in de stad Ulm te werken. Het klopte dus helemaal niet dat ze nu hier terecht waren gekomen maar de ambtenaar wilde ze toch in Göppingen tewerk stellen. Hiertegen

nu protesteerden de beide Vlaamse Belgen met heftige gebaren doch de ambtenaar werd nijdig en dreigde ze te laten opsluiten (“Einsperren”) als ze hun gemak niet hielden. Of hij daartoe nu de bevoegdheid had leek mij niet erg waarschijnlijk maar veel konden de Belgen toch ook niet beginnen. Op dit moment meende de N.S.B.-er, die nog steeds bij ons was, zich er mee te moeten bemoeien en zei met zijn zalvende stem: “ja bitte, mein Herr, So macht man das doch nicht, Ich bin selber auch National-Sozialist, aber man kann doch wenigstens ruhig darüber reden”! Enfin, het kwam hierop neer dat er toch wel op een redelijke manier over gepraat kon worden maar de ambtenaar kwam helemaal niet onder de indruk van zijn woorden en zei ongeduldig, terwijl hij nogmaals nijdig naar de klok keek: “Das hat mit National-Sozialismus gar nichts zu tun, die beiden bleiben hier oder ich lasse Sie einsperren”. Daar stond de N.S.B.-er dus met zijn Nazi theoriën en hij zweeg dan ook maar verder evenals de beide Belgen. Ondertussen zei een klein oud ventje, die wij pas nu opmerkten, iets tegen de ambtenaar waarop deze knikte en zei: “ja, dass ist gut, nehmen Sie die Sieben man mit”. Aha, hieruit begreep ik dat hij zeven man nodig had en reeds had hij een tweetal aangewezen en greep nu mij bij de schouder als derde “nu of nooit” dacht ik en trok meteen Koos mee want mijn laatste kameraad uit Voorschoten hield ik toch graag

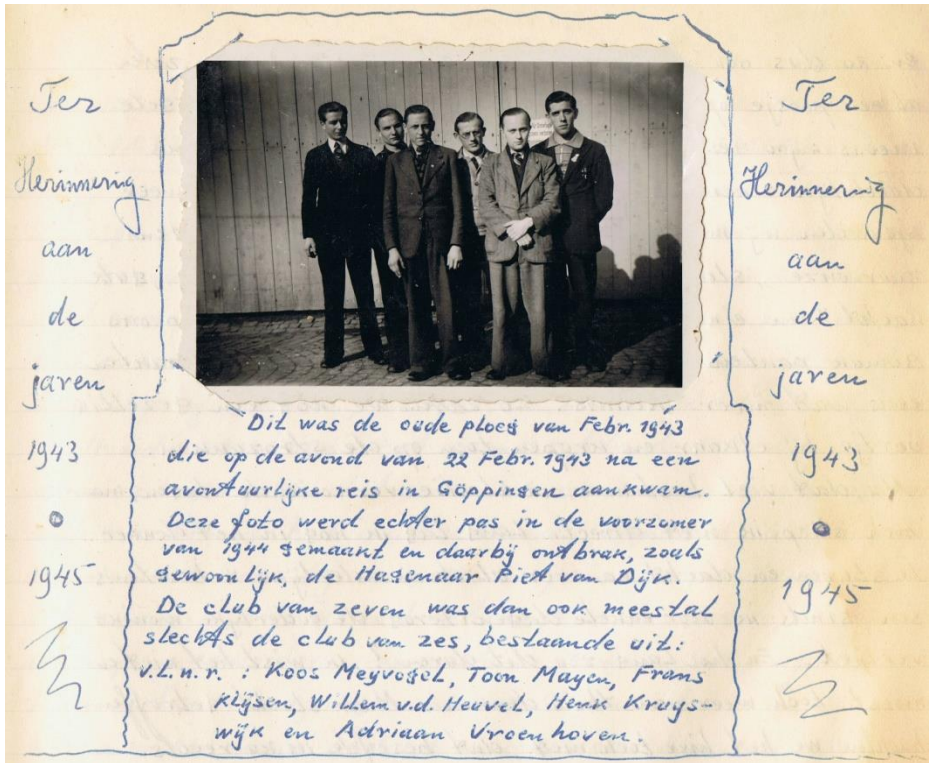
bij mij en onderwijl waren de drie laatste nu ook er bij gevoegd. De kleine schreeuwert, zoals wij hem direct al noemden, vond dat hij nu wel gaan kon en de ambtenaar had daar geen enkel bezwaar tegen. En zo stapten wij met onze “baas” naar buiten en kregen al direct woorden met hem. Hij wilden ons weer naar het station laten lopen om de koffers te halen en dan naar de fabriek, maar wij waren moe en voelden daar niets voor. Nou goed dan, vond hij, dan halen we op de fabriek een paar Russen met een wagentje en dan kunnen daar de koffers op. Dat was beter werk en zo togen we naar de fabriek, waarvan we slechts de schemerige contouren zagen. Nog steeds waren we in de verbeelding dat de kleine schreeuwert werkelijk onze baas was en we dachten dat hij één of ander timmerfabriekje had. Op het donkere fabrieksterrein stond een stenen gebouwtje en daarin woonden de Russen. De kleine schreeuwert opende de deur en deed zijn bijnaam wel de nodige eer aan, “zwei man” brulde hij, maar de Russen hadden er niet veel zin in en dat gaf nogal spektakel. Alle mensen, wat kon dat ventje schreeuwen maar dat scheen zo zijn manier van doen te zijn en over het algemeen genomen, leek hij ons toch niet zo kwaad. Tenslotte kwamen er toch twee Russen te voorschijn, jonge jongens nog maar net zo groot en krachtig gebouwd. Met het wagentje van de fabriek gingen we nu naar het station en daar waren weer

nieuwe moeilijkheden. De koffer van één van onze jongens bleek verdwenen te zijn maar het mooie was dat hij er nu aan begon te twifelen of hij hem wel bij zich had toen we in Göppingen kwamen. Met de koffers op het wagentje trokken we nu opnieuw naar de fabriek en daar wees Herr Hägele, zo heette de kleine schreeuwert, ons een tijdelijk nachtverblijf. Het was een ontspanningszaaltje boven de kantine en het zag er gezellig uit. Mooie wit geschuurde houten tafels en banken stonden langs de wanden en voor de ramen hingen frisse gebloemde gordijntjes. Op de grond lagen nieuwe strozakken met enkele dekens en voor het eerst sinds drie nachten leek dit weer eens op een behoorlijk bed. Maar veel tijd om alles te bekijken hadden we niet want Herr Hägele kwam naar boven gestommeld en zei: “unter im Kantine können Sie sich waschen und dan gehen wir zum Wirtschaft

“Zur Frühlingsau”. Wij vroegen hem wat hij daarmee bedoelde en toen zei hij: “Frühlingsau, dort gehen wir zum essen”. Aha, eten dus, dat was aan géén dovenmansoren gezegd en snel gingen wij ons nu wassen. Maar het scheen Herr Hägele nog niet vlug genoeg te gaan want steeds weer liep hij om ons heen te draaien en ons op te jagen. Na een half uurtje waren we allemaal klaar en nu gingen we met Herr Hägele naar de Wirtschaft-Gaststätte “Zur Frühlingsau”. We waren met zijn zevenen en leerden elkander nu voor het eerst goed kennen. Er waren vier Brabanders, waarvan drie uit

Tilburg en één uit Eindhoven. En dan was er buiten mij en Koos nog een Hagenaar. De club van zeven bestond aldus uit de volgende personen: Willem v.d. Heuvel (Tilburg), Toon Maijen (Tilburg), Frans Klijsen (Tilburg), Adri Vroenhoven (Eindhoven), Piet van Dijk (Den Haag), Koos Meyvogel (Katwijk aan Zee) en Henk Kruijswijk (Leiden). Het was niet zo ver lopen naar de Wirtschaft “zur Frühlingsau” van Otto Frank en toen wij er binnen kwamen werden wij direct getroffen door de eenvoudige en gezellige sfeer die daar heerste. Recht tegenover de deur was het bedieningsbuffet, daarnaast een deur naar de gang en links van die deur een grote schouw. Voor die schouw stond een grote ronde tafel, waaraan ook Herr Hägele plaats nam. Verder waren er gewone rechthoekige tafels langs de ramen en wanden geplaatst en aan één van die tafels namen wij nu plaats. Herr Hägele sprak even met Herr Frank, een gemoedelijke dikbuikige waard met een witte sloof voor en een pet op. En daarop kwam een dienstertje met een grote pan soep aandragen. Het was geen gewone soep, dat merkten wij wel, maar ze smaakte niettemin best. Daarna kwamen er zogenaamde “Bratkartoffeln”, gebakken aardappelen en toen kwamen ze opnieuw met soep aandragen omdat ze meenden, dat wij niet genoeg hadden. De mensen dachten beslist dat wij zo ongeveer uitgehongerd waren na de reis en toen ik toe-

vallig omkeek, zag ik dat ze met lachende gezichten ons stonden op te nemen. Dat waren Frau Frank, een echt huismoederachtig type, het dienstertje en een meisje dat veel op Frau Frank leek. Ondertussen was Herr Hägele in druk gesprek gewikkeld terwijl hij met een enorm glas bier voor zich zat. Het scheen dat men hem hier heel goed kende en nog steeds versleten wij hem voor "de baas". Aan alles komt een eind

en zo dus ook aan ons bezoek bij Frank. Wij zaten al een poosje op ons gemak te praten toen Herr Hägele ineens zijn gesprek staakte, zijn pet opzette en ons duidelijk maakte dat we gingen vertrekken. En weer sjouwden wij met hem mee naar de fabriek en gingen naar onze “slaapzaal”. Herr Hägele wenste ons “goede nacht” en eindelijk waren wij nu onder elkaar. Op ons gemak pakten we de koffers een beetje uit en maakten eens wat meer kennis. Zo zaten we nog een gezellig uurtje bij elkaar en kropen toen op de strozakken. Nu, dat viel best mee na al die vermoeiende dagen, maar toch sliep ik niet direct. Lang lag ik nog in het donker te staren en dacht na over al de wonderlijke gebeurtenissen sinds ik voor enkele dagen terug de ouderlijke woning verliet. En hoe lang zou dit duren? Ik wist het niet en moest toch weer aan thuis denken. Maar slecht getroffen hadden we het hier toch niet, dat besepte ik nu reeds. Het akelige visioen van grote volgepropte gemeenschapslagers was verdwenen, hoewel ik wist dat we hier ook in een barak zouden komen te wonen. We waren echter slechts met zeven man, dus dat zou wel meevallen. Tenslotte viel ik in slaap terwijl de nachtstilte lag over het oude stadje. Ons verblijf in Duitsland was begonnen op deze merkwaardige Maandag de 22^e Februari 1943.

Hoofdstuk 2

KENNISMAKING MET DE FABRIEK – GÖPPINGEN ZOALS WIJ HET LEERDEN KENNEN – DAGELIJKSE IMPRESSIES

Een vreemd geluid deed mij wakker worden en het duurde even voor ik goed besepte waar ik was en op dat moment ging de deur open en een kleine gezette man met een bril op en gekleed in een blauw werkpak kwam binnen. Behoedzaam liep hij naar een plaats, ergens achter in het zaaltje en draaide ergens aan. Het vreemde stotende geluid hield op en ik begreep nu dat de man de stoomkraan van de centrale verwarming had dichtgedraaid. Even stil als hij gekomen was verdween hij ook weer en opnieuw dommelde ik in. Maar lang duurde de rust niet want Herr Hägele kwam de trap op geklost en schreeuwde: “Kommen Sie, aufstehen, halb Sieben”. Hij zag er nu nogal rauw uit in vergelijking met de vorige avond en droeg eveneens een blauw werkpak benevens een paar grote waterlaarzen. We moesten nu onze barak in gaan richten, zei hij en dan in de loop van de ochtend op kantoor komen voor het vervullen van enkele formaliteiten. Zo gezegd, zo gedaan, we wasten en kleedden ons en gingen eerst aan één der tafels zitten eten. De broodvoorraad van Koos en mij, evenals die van Piet van Dijk, was allesbehalve rooskleurig maar de Brabanders hadden genoeg en

Sprongen met hun gewone gulheid direct bij. Daarna moest er eerst een grote kan koffie gehaald worden bij Otto Frank, dat was volgens Herr Hägele de afspraak. Met één of twee Brabanders ging ik daar heen en nu zagen we onze weg eens bij daglicht. Het had hard gevoren maar toch was het niet bepaald koud en de omgeving maakte een vrij prettige indruk. Vooral de spoorbaan met zijn vele rails en een groot seinhuis trok mijn aandacht en ook weer het station dat vlak tegenover de Wirtschaft van Frank bleek te liggen. Bij Frank was het stil omdat de zaak op Dinsdag steeds gesloten was, maar wij zouden er in de toekomst 's middags toch wel kunnen eten en kregen het avondeten dan in pannen mee. We kregen nu de koffie en trokken weer op "huis" aan. Ja, dat klonk wel vreemd maar voorlopig zou de kleine houten barak die we nu te zien kregen ons huis wel wezen en we gingen hem dan ook inrichten. De kribben en kasten werden in elkaar gezet en na enkele uren was onze tent klaar en zag er niet eens onaardig uit. Enkelen van ons gingen nu weer naar het zaaltje boven de kantine om een brief te schrijven en onderwijl moesten we om beurten op kantoor komen en maakten nu pas goed kennis met de fabriek. Het bleek een leerfabriek te zijn van de fa. Gebrüder Bader, een reeds oud en gevestigd bedrijf met een goede naam in Göppingen. Herr Häsele, de "baas", was niet

meer dan een gewoon lid van het personeel, doch hij was tevens belast met het toezicht op de Russen en in zekere zin ook over ons. Veel trokken wij ons echter niet van hem aan, hoewel hij ons de eerste dagen nogal eens achterna liep. Toen hij die ochtend in onze keet kwam, want zo hadden wij de barak al gedoopt, vroegen wij hem direct: "Und, Herr Hägele, wann bekommen wir Urlaub?". Hij keek ons eerst een beetje gek aan en begon toen een weinig onwijs te lachen. Tenslotte zei hij: "Ach So, Ja, Urlaub, also mit Weihnachten". Toen liep hij lachend weg, terwijl wij begonnen te schelden bij de gedachte om hier alvast tot kerstmis te moeten zitten. 's Middags aten we in de kantine en gingen toen de stad in. Koos moest nog even op het Arbeitsamt wezen en ik besloot om zover mee te gaan. Wat ons beiden opviel, was het bijzonder fraaie weer. 's Morgens nog had het gevroren en was het vrij koud geweest en nu kon je wel in je korte jasje lopen. Göppingen was een mooi oud stadje met talrijke typische en vaak ook nauwe straatjes maar vooral bij dit fraaie winter-voorjaarsweer was het toch zeer aantrekkelijk. Toch viel het ons niet mee om het Arbeitsamt te vinden en wij moesten dan ook nog al eens vragen. De laatste maal deden wij dit aan een betrekkelijk jonge, in het zwart geklede vrouw die ons eerst vrij behoorlijk antwoord. Ineens echter begon zij hevig te stotteren en werd vuurrood, zodat wij maar snel een "Danke schön" mompelden

en onze weg vervolgden. De jonge vrouw liep ook verder met de kinderwagen waarmee zij liep te wandelen. Waarschijnlijk zat achter dit kleine voorval een diepe tragedie van leed en verdriet verborgen. Ons vermoeden was tenminste dat zij haar man had verloren en zelf leed onder hevig geschokte zenuwen. Doch reeds was zij uit het gezicht verdwenen en ook wij vervolgden onze weg en stonden, nog vrij onverwacht, ineens voor het Arbeitsamt. Koos ging naar binnen en ik bleef buiten staan wachten in de zonnige straat. En terwijl in de straat, waar slechts een matig verkeer heerste, zo eens door keek dacht ik eraan hoe wonderlijk het leven kan zijn. Verleden weer om deze tijd liep ik nog door Bussum, mijn vroegere woonplaats die ik toch nog even wilde zien voor ik naar het vreemde en mij onbekende Duitsland vertrok. En nu was het dan zover en stond ik in Göppingen dat me toch niet tegenviel. Nee, in vele opzichten deed dit stadje mij wel aan Bussum denken, hoewel het in aanleg en schoonheid zich niet kon meten met het prachtige Gooise villadorp in het verre vaderland. Maar Göppingen had dan ook zijn eigen sfeer en zijn eigen typische schoonheid, ook al was mijn blik op dit moment daar nog niet op gericht. O nee, als ik deze avond nog had kunnen vertrekken naar het vaderland, dan had ik het graag gedaan. Doch met overpeinzen komt men niet ver als de werkelijkheid zoveel anders is en aan die werkelijkheid werd ik op-

nieuw herinnerd toen Koos uit het Arbeitsamt kwam en zei: "Kom, dan gaan we maar weer". Op ons gemak kuierden we het oude stadje wat rond, bekeken de plaatjes van de bioscopen en spraken af dat wij er wel eens heen konden gaan. Het weer was prachtig en we kregen het zelfs warm. 's Avonds konden we bij Otto Frank eten en daarna bleven we in de keet. Het bioscoopje hadden we nu vastgesteld op de volgende avond en deze avond kropen we om tien uur op onze kribben, vol verwachting van wat ons de volgende dag wel brengen zou. Ik was nog niet zo gewend aan het liggen op zo'n krib en vooral miste ik een hoofdkussen. Daarom behielp ik mij met een das of sjaal en legde die opgerold onder mijn hoofd. En zo sliepen wij in terwijl in de keet naast ons nog het geroezemoes van onze Franse burens te horen was.

Om zes uur de volgende ochtend schrokken wij wakker van Herr Hägele die de keet binnen kloste en riep: "Aufstehen, Sechs Uhr". Een onprettige manier van wakker worden was dat, maar er was weinig aan te doen en geeuwend en rekkend kwamen we overeind. Hägele was weggegaan, doch om tien minuten voor half zeven verscheen hij weer en grijnsde vergenoegd toen hij zag dat we klaar waren. "Wer ist Gläser", vroeg hij nu en we keken hem een beetje vreemd aan. Toen legde hij ons uit dat er iemand nodig was die ruitjes in kon zetten en dergelijke karweitjes. Toon Mayen bood zich nu aan, hoewel hij oorspronkelijk dit werk ook niet dagelijks deed. Maar hij prutste nogal

graag en zo was dit een mooi karweitje voor hem. “Also gut” zei Hägele: “Und jetzt gehen wir ins betrieb“. En voor ons klostte hij de keet uit en wij volgden hem. Om de hoek van de kantine gekomen, begon ineens een kleine hond die in een soort ren zat vreselijk tekeer te gaan, doch Hägele zette zijn liefelijke schreeuwstemmetje even op en de hond kroop grommend in zijn nachthok. Het was nog donker en ook weer koud en het schemerige fabrieksterrein deed allesbehalve plezierig aan. Eerst gingen we naar de zogenaamde “prikklok”. Deze klok leek veel op een gewone hangklok en een lange slinger ging statig op en neer. Onder aan de klok was een soort van bus bevestigd met op zij een drukhändel. Links en rechts van de klok hingen rekken met kaarten waarboven stond: “Abwesend” en “Anwesend”. Er stonden nog een aantal kaarten in het rek “Abwesend” en nu moesten we elk een kaart in de bus van de klok laten glijden, het händel omlaag drukken en dan bleek de kaart afgestempeld. Wie na half zeven stempelde was dus te laat en ook nu wees de kaart reeds 6:33u. Nu gaf dit echter nog niet en Hägele zette onze kaarten in het rechtse rek waarop “Anwesend” stond. Iedere kaart had een nummer en zo had ik no.161. Nu gingen we de fabriek in waar het lekker warm was, maar de eerste afdeling waar wij kwamen schrikte reeds af. Het was de waterwerkplaats of “Wasserwerkstatt” en overal liepen de Duitse

personeelsleden met grote waterlaarzen (Stiefel) rond te stappen. De baas was hier Betriebsobman Herr Bauer, ook al een grote man in een blauw werkpak en met laarzen aan. Hij maakte echter geen onvriendelijke indruk en Hägele sprak even met hem. Adri Vroenhoven, de nogal forse Eindhovenaar moest bij hem blijven en wij gingen verder met Herr Hägele de fabriek in. Dat wil zeggen, naar boven en nu kwamen wij op het magazijn “Das Lager” waar het er geheel anders uitzag. Het was er droog en rook naar afgewerkt leder. Een Fransman stond aan een paktafel, er liepen ook enkele vrouwen rond en er bleken reeds twee Hollanders te zijn. Het waren Jan en Harry Spijkerman te zijn, twee broers uit Waalwijk die hier sinds November 1942 werkzaam waren. Hägele was weggegaan en kwam even later terug met een grote man. Het was een nogal belangrijke baas, dat zagen we direct. Hij droeg een grijze stofjas, had een rond bebrild gezicht en droeg op het hoofd een soort schipperspet. We werden meegenomen door een schuifdeur en het bleek dat “Das Lager” grensde aan een grote fabrieksafdeling die ook weer in twee gedeelten was gesplitst en zo kwamen we in de langgerekte afdeling waar het leder werd afgewerkt. Direct al werd vriend Koos aan een lange machine gezet die in een hoek bij de ramen stond. Het was de z.g. borstel of “Bürstmaschine” waar het leer tussen twee rolborstels werd gezuiverd van stof.

Nu waren nog slechts vier man over en achter onze nieuwe baas liepen we de hele afdeling door, een hoek om, een deur door en dan stonden we in een grote ruimte, het zogenaamde zaagselhok. En daar moesten Willem v.d. Heuvel en ik nu blijven terwijl de grote baas met de twee laatsten weer wegging. We hadden nog niet zo erg gelet op de mensen die in dit zaagselhok ook aanwezig waren maar nu kwam er een kleine man op ons toe, die vroeg: "Zijn jullie vrijwillig of gedwongen?" We keken hem eens aan en ik zei: "Vrijwillig, het mocht wat, we moesten hier naar toe" en nu vroeg hij vanwaar wij uit Holland kwamen. En in-

eens keek ik hem opnieuw vol verbazing aan want nu drong het pas tot mij door dat dit mannetje perfect Nederlands sprak. En alsof hij mijn gedachten raadde, nam hij opnieuw het woord en zei: "Ja, ik was ook in Holland, acht jaar lang, in de tijd dat koningin Wilhelmina pas getrouwd was". Dus dat was al heel wat jaren geleden en hij vertelde dat hij in Renkum bij Arnhem gewerkt had. Het was een prettige gewaarwording voor hem om weer eens kennis te maken met Hollanders en ook voor ons werkte zijn aanwezigheid versterkend. De man die eigenlijk in het zaagselhok werkte was de oude Christian Rapp, die een glazen oog had en nog een diepe geul in zijn voorhoofd als herinnering aan een kogelverwonding uit de eerste wereldoorlog. Maar hij was nogal zeurderig van aard en het leek mij geen aangenaam werken met deze knaap. Willem, met zijn sappig Brabants taaltje was tenminste al gauw aan het pruttelen over hem. "Gosgelukkig ge kááánt mee die-en mens nie werke, bah, dar worde ziek vááán, jè, jè da is dar worde subiet ziek van!"

Maar ik werkte niet lang in het zaagmeel, want de grote baas kwam weer binnen en beduidde mij dat ik met hem mee moest. En opnieuw kwam ik in de langwerpige fabrieksafdeling maar niet verder dan op de helft alwaar ik aan een slijpmachine werd gezet. Het was een sneldraaiende rol met schuurpapier

er omheen en daaronder liep schuins een vrije rol. Tussen deze twee rollen nu moest in de ongelijke stukken leer laten lopen en zo werden ze gladgeslepen. Ik moest er even aan wennen maar naar werk was het toch niet en het benaderde wel enigszins het werk aan de knopendraaibank in Holland. Een poosje werkte ik zo door en schonk toen wat meer aandacht aan mijn omgeving. Achter mij waren twee man aan een soort tafel bezig om leer vast te timmeren op grote houten schotten en ik merkte nu dat zo'n schot eigenlijk het tafelblad vormde en ook dat er zo nog wel een viertal van die opnageltafels waren. En nu lette ik eens wat meer op mijn naaste omgeving. Links van mij waren geen machines meer doch stonden weer een tweetal tafels waaraan vrouwen bezig waren om leer te knippen. En rechts van mij stond precies eenzelfde slijpmachine als waar ik aan stond en daaraan werkte ook een jonge vrouw of meisje. Hoe ik haar noemen moest wist ik eigenlijk zelf niet, ze was allesbehalve knap en had bovendien nog een doek om het hoofd gebonden. Nu kwam ze ook nog naar mij toe en zei iets over het werk. Of het kwam door het Duitse dialect weet ik niet, maar ze had een hoge schelle stem die ik nu niet erg in overeenstemming vond met "een melodieuze meisjesstem". Ik verstond ook niet wat ze zei en stelde voor mij zelf grinnikend vast dat ik wel niet verliefd op haar zou worden. De Hollands sprekende Duitser kwam bij mij en zei: "Als dat meisje wat tegen je zegt en je verstaat het niet, dan roep je mij er maar even bij". Hij

was er schijnbaar nogal groots op dat hij nu voor tolk kon spelen. Ik knikte maar eens doch was niet van plan om daar gauw toe over te gaan en zou wel proberen om het Duitse dialect, dat men hier schijnbaar sprak, mij eigen te maken. Nadat ik weer een poosje gewerkt had kwam er een man bij mij in een gele stofjas en met een pet op het hoofd. Het scheen ook weer één of andere baas te zijn en ik vond het nogal een rare. Hij stelde mij enige vragen doch ik kon hem bar slecht verstaan en redde mij met veel gebarentaal. Maar hij begreep mij vrij goed en ging toen weer weg. De Hollandse Duitser, zoals ik de kleine man noemde, kwam weer bij mij en vroeg tegelijkertijd: “Wat was dat eigenlijk voor een schooier?” De kleine man keek mij even vreemd aan en antwoordde toen: “Dat was de directeur, mijnheer Bader”.

Nu ik wist niet wat ik hoorde en keek hem verbaasd aan want dat had ik zeker niet verwacht en ik had die kerel nog wel voor een schooier uitgemaakt. De directeur in eigen persoon, hoe bestond het, dat had ik mij wel wat anders voorgesteld. Om negen uur ging er een bel en dat was de eerste schafttijd van 9.00-9.20 waarin we naar de keet konden om een boterham te eten en we zagen hoe vele Duitsers naar de kantine gingen. Van 9.20-12.25 volgde de tweede ronde van de ochtendarbeid maar wij gingen reeds om 12.00 weg omdat we naar Frank

moesten als vaste abonnees voor middag- en avondeten. Het was wel een aardige wandeling naar Frank toe en ik wijdde weer mijn aandacht aan de spoorbaan. Bij Frank was het rustig en onze soep stond al in de borden te dampen. De radio stond aan en gaf opgewekte muziek zodat deze middagpauze inderdaad een nogal prettig intermezzo van de werkdag was. Na de middag merkte ik iets dat minder prettig was en wel aan de machine waaraan ik werkte. Deze werd aangedreven door een lange brede drijfriem en de poelie van het drijfwerk zat vrij hoog, veel hoger dan ik het op de fabriek in Voorschoten gewend was. Het onaangename was echter dat deze poelie waarschijnlijk los zat want hij kraakte steeds vervaarlijk en dit stond mij dan ook niets aan. Daarom zei ik het tegen de baas in de grijze stofjas die Herr Waigle bleek te heten. Maar hij vond het niet de moeite waard en ik moest maar door gaan, doch gerust was ik er niet op. Enfin de middag draaide toch om en van 4.00-4.15 was er weer een pauze. Daarna moest er nog gewerkt worden tot 6.00 maar ik merkte wel dat daar niet veel van terecht kwam. Mijn buurvrouwcollega van rechts stopte om even over vijven haar machine reeds, veegde de vloer aan en pakte haar tas. Ze kwam naar mij toe en wees mij op een rolgordijn dat neergelaten moest worden en deelde tevens mede dat het de gewoonte was om ongeveer half zes te stoppen en de vloer aan te vegen. Welnu, ik deed het zo en geen mens zei er

wat van en om kwart voor zes werkte er helemaal niemand meer. Om zes uur precies ging de bel en was onze eerste werkdag ten einde. Nu vlug naar de keet, wassen en omkleden en naar Frank, Was het devies. Zo gezegd, zo gedaan en daarna trokken we dan naar de bioscoop, het was de Palast-Lichtspiele een klein bioscoopje in de buurt van het station. Maar de film boeide ons niet erg en we konden er toch niet veel van verstaan ook, daarvoor was onze kennis van het Duits nog te gering. “Bah, Bah,” zei Willem v.d. Heuvel uit Tilburg, na afloop:”Ik gaoj nie mur naor den biescoop hoor, ge het er niks ááán en káánt het toch nie verstaon”. Nu, erg enthousiast waren de anderen, waaronder ik, ook niet en we geloofden niet dat we veel in de bioscoop zouden komen. En zo eindigde ook deze dag en de volgende ochtend om half zeven trokken we maar weer naar de fabriek. Het gekraak van de poelie echter werd mij een ware obsessie en weer klampte ik Meister Waigle aan. Ongeduldig echter wees hij mij weer terug met de opmerking dat het niets gaf maar eindelijk, op Vrijdagmorgen, gaf hij toch order dat ik de smid (“Der Schlosser”) er bij moest halen. Dat gebeurde en zodoende had ik geen werk en moest een oude man helpen. Hij stond achter een grote machine met twee, tegen elkaar inlopende, walsen waartussen hij grote lappen leer liet glijden. Als hij ze

nu aan de éne kant er in duwde dan moest ik ze eraan de andere zijde uithalen. Maar daar kwam niet zo erg veel van terecht, of de machine nu niet deugde of dat ik het misschien niet goed deed, ik weet het niet maar steeds weer kwam het voor dat de stukken leer vast bleven zitten en dan ging de oude tekeer dat het niet mooi meer was. Eerst zei ik daar niet veel op doch toen me dat begon te vervelen schold ik even hard terug en dat maakte hem nog helser. Toen hij echter merkte dat ik toch maling aan hem had werd hij wel kalmer en zo werd het twaalf uur.

Enfin 's middags moest ik weer wat anders doen en tegen een uur of drie kon ik weer aan de slijpmachine gaan staan. Dat beviel mij nog wel het beste en vrolijk fluitend deed ik mijn werk terwijl ik naar buiten keek door het geopende raam dat uitzag over de groene bergweiden. De avond bracht ook weer een prettige verrassing want bij Otto Frank kregen we zogenaamde "Kartoffelkuchen", een soort van aardappelpannekoekjes in veel vet gebakken en met jam erbij. Zoiets heerlijk hadden we nog niet gegeten en machtig dat die dingen waren. We kregen er ieder drie maar toen ze opwaren kon ik ze beslist niet meer zien ook. Het was ook nu weer gezellig bij Frank en niet druk maar om acht uur moesten we wel onze tafel vrij maken omdat die bestemd was voor een stel kaartspelers die hier iedere vrijdagavond kwamen kaarten. We zouden

wel aan een andere tafel gaan zitten als we wilden doch wij gingen maar naar onze keet. Zo werd het Zaterdag morgen, ook weer een prettige dag op de fabriek. Reeds om elf uur stopte het werk en werd er schoongemaakt en om precies twaalf uur ging de bel.

In de keet gekomen kregen we onze bonnenkaart die een week geldig was en nadat we de keet heel vriendschappelijk met z'n zevenen hadden schoongemaakt gingen we boodschappen doen. Dat was beslist een gezellige bezigheid en op deze manier maakten we allereerst kennis met de winkeltjes in de Metzgerstrasse. Het bakkerswinkeltje van Wilhelm Schell en het kruidenierswinkeltje van Herr Roos. Beide mannen zagen we echter zelden en vooral in het laatste winkeltje was het Frau Roos die de toon aangaf. Zo ging ook deze Zaterdag voorbij en onze eerste Zondag brak aan. Een mooie stille Zondag en reeds om een uur of tien liepen Koos en ik te wandelen. We hadden het over Holland en schimpten over onze tewerkstelling hier, doch dat nam niet weg dat we toch geboeid werden door de uitzonderlijke schoonheid van dit landschap. De weg, waarop wij liepen, voerde langzaam omhoog en links en rechts van ons lagen heuvels en dalen. Langs de weg stonden hier en daar kleine villa's, verloren in de stilte van deze zondagochtend. Ja dit land was mooi, oneindig mooi en hoe hoger wij de

weg opkwamen, des te boeiender was het Panorama dat zich voor onze ogen ontplooidde. Het kon niet anders dan dat onze schimpscheuten verstomden en er zelfs zoiets als blijheid over ons kwam. O ja, heel weinig maar, want tussen dit alles door praten wij toch nog steeds over het vaderland. Maar de schoonheid van het landschap konden wij toch niet ontkennen en zo had Württemberg nu reeds zijn aantrekkingskracht op ons. En zo leerden we langzaam maar zeker Göppingen en zijn omgeving kennen. We burgerden ons meer en meer in en het dagelijkse leven had zo zijn vaste punten. 's Morgens om ongeveer 6 uur stonden we op en het was wel bijzonder prettig dat we zo dicht bij de fabriek woonden. 's middags tussen half een en 1 uur was het snel naar Frank lopen om te eten en meer dan eens kwamen wij te laat op de fabriek terug. Er werd echter nooit iets over gezegd en zodoende trokken wij ons er niet al te veel van aan. De avond was ook meestal prettig want als we om 6 uur uit de fabriek kwamen dan wisten we ons en knapten ons verder nog wat op, om daarna meestal nog even vlug naar het broodwinkeltje of Frau Roos' kruidenierswinkeltje te gaan. En dan ging het weer naar Wirtschaft Frank toe wat 's avonds altijd veel gezelliger was dan tussen de middag. Soms bleven we er lang zitten en soms ook waren we

snel terug. En dan begon het avond barakleven. Eerst wat vegen en de boel aan kant maken en daarna meestal sokken stoppen, kleren nakijken, brieven schrijven en vaak ook weer eten. O, dat eten altijd, je kon gewoon niet van je brood afblijven en populair noemden wij het "een sneetje doen". Ja, we hadden het niet kwaad zou met zijn zevenen en waren dan ook niet ontevreden. Zo regen zich de dagen aaneen en op een ochtend, ongeveer aan het einde van onze eerste maand hier, moesten we voor administratieve aangelegenheden van het gebouw van "Der Polizei". Het was een druilerige donderdagochtend en ik zat toevallig weer met Willem Heuvel in het zaagselhok bij de oude Christian Rapp. Als gewoonlijk was Rapp ook nu weer zeurderig en vervelend en de komst van het kantoor meisje was ons dan ook bijzonder welkom. "Gosgelukkig" zie Willem, terwijl hij vriendelijk grijnsde: "Dë is mar goet Ôk, da we weg motte hôre, van die-en oue worde subiet ziek, jë, jë da is, ge worder ziek vant". Ik lachte maar eens smakelijk om Willem en samen gingen we naar beneden. Welnu, het bleek dat we met Hägele mee moesten en die maakte er natuurlijk weer haastwerk van. Het was niet verlopen naar het gebouw van de politie en al spoedig liepen wij door de brede gangen waar allerlei leuzen hingen zo-

als o.a. “Der Polizei, dein Freund, dein Helfer”! De politie, uw vriend, uw helper! Jaag het klonk wel heel mooi maar ik was in Duitsland toch wel enigszins huiverig van het woord politie, hoewel je het zelf ook wel in de hand had om niet in hun handen te geraken. Toen ik aan de beurt was om binnen te komen werd ik in een kleine kamer gelaten waar een ambtenaar in burger achter een bureau zat. Het was een heel gemoedelijke man naar de zakelijke vragen die hij te stellen had, begon hij nog een gesprek over Holland. Ik kon vrij goed verstaan en ook antwoorden wat hem de opmerking ontlokte dat ik vrij goed in mijn Duits was. Bescheiden oordeelde ik dat het nog niet zoveel was toch hij wilde daar niet van weten en hield vol dat mijn kennis van de Duitse taal uitstekend was. Daarna was het onderhoud afgelopen en de volgende die binnen moest komen was Willem Heuvel. De anderen zaten op de gang te wachten doch binnen 5 min zaten ze te de smoren van het lachen. Want vanuit de kamer klonk het rauwe Brabantse dialect van Willem die zich verstaanbaar probeerde te maken. Daar kwam dan ook weinig van terecht en Willem scheelde steeds harder en bracht de ambtenaar tot wanhoop. Al spoedig ging dan ook de deur open en de ambtenaar vroeg naar Klijsen. Frank Klijsen keek wel verwonderd maar ging toch naar binnen doch ik had zo vermoeden dat hier wel

een vergissing in het spel zou wezen. En amper had ik dit gedacht of de deur ging weer open en daar was vooral zal weer terwijl achter hem het gezicht van de ambtenaar zoekend rondkeek. En jawel hoor, zo gauw hij mij ontdekte was het raak en zei hij: "Aha ja, Sie brauche ich. Den Sie müssen mich helfen, der Kamerad kann man ja gar nicht verstehen". Dus ging ik weer naar binnen en het bleek dat hij de namen Kruijswijk en Klijsen verwisseld had. Binnen stond Willem vriendelijk te grijnzen en zei: "Gosgelukkig, die-en vent kande ge nie verstoan en hij verstao oe-ok nie". Ik schoot er om in de lach en de ambtenaar merkte op: "Das ist ja hoffnungslos, der Man spricht kein Wort Deutsch". Ook het verschil in ons Nederlands was hem opgevallen en ik legde hem uit hoe dat kwam en dat begreep hij wel en hij vergeleek het met het Hoogduits en het Zuidduitse dialect dat men in deze streken sprak en wat men Schwäbisch noemde. Enfin de zaken waren nu spoedig afgehandeld en het was reeds bij 11u30 toen we weer naar de fabriek gingen. Het was een prettig intermezzo geweest en de kansen om Duitsland aan te komen waren ook weer geringer geworden nu bij de politie stonden geregistreerd. Maar hoe vaak we ook aan het vaderland dachten, de idee om hem te smeren kwam toch nooit bij ons op, daar-

daarvoor hadden we het hier toch nog te goed en ook de oorspronkelijk gevreesde bombardementen bleven uit. En toch was het juist in dit voorjaar van 1943 dat de oorlog langzaam maar zeker een andere wending begon te nemen. Nog hadden de Duitsers een grote mond maar zij begonnen reeds terug te wijken en meer en meer verschenen de geallieerde vliegtuigen boven West Duitsland. De stille overwinnings periode begon ook voor deze streken op een eind te lopen en hoewel er nooit iets gebeurde kwam er steeds vaker luchtalarm. In de fabriek ging het leven zijn gewone gang en wij waren er al aardig gaan gewend. Willem was nu uit het zaagselhok verdwenen en stond aan een stolmachine. Er waren drie machines en één van de drie Duitsers die daaraan werkten was naar een andere werkkring vertrokken. Zodoende had Willem nu zijn plaats ingenomen en had nu dus ook vast werk gekregen. Wat mij betrof, mijn plaats was wel achter de slijpmachine maar er was niet altijd werk voor en zodoende kwam ik nog wel eens bij oude Rapp terecht. De grote meester Waigle ging reeds lang niet meer over onze afdeling, hij bleek slechts de plaatsvervanger geweest te zijn van de eigenlijke meester, Elzer genaamd. Deze Elzer was wel het meest typische mannetje dat ik ooit heb ontmoet. Hij was ongeveer tussen 55 en 60 jaar oud,

nogal klein van stuk en ontzettend bewegelijk van aard. Als een razende werkt hij zelf mee en op een middag sloeg ik hem vanaf mijn machine eens geregeld gade. Op een tafel lag een stapel weer en daarbij stond een zogenaamde "bok", een wagen met een soort ronde rug van latten. Elzer bekeek elk stuk leer, gaf er dan een kruisje op met wit krijt en gooide het over de bok. En zo ging dat de hele middag in een razend tempo door, maar af en toe liep hij wel eens weg en dan brak hij bijna zijn nek over zijn eigen benen. Als meester was hij beslist niet kwaad te noemen en wij konden dan ook vrij goed met hem opschieten. Maar het meest typische van hem vond ik dat hij eigenlijk nooit geen erg in had. Wij konden best met hem opschieten maar tot een persoonlijk gesprek kwam het zelden, je was er hier werkte, verder scheen het hem dan ook niet te interesseren. Toch kwam ik wel een en ander van hem te weten en al spoedig wist ik dat hij een oud sociaal-democraat was en van het huidige regime niet veel moest hebben. Hij zei er nooit veel over doch lachte altijd maar fijntjes en zwaaide met zijn hand alsof hij wilde zeggen: "Komt wel terecht, ze redden het toch niet" in ieder geval was aan zijn hele houding wel te merken dat hij beslist niet in een Duitse overwinning ge-

loofde. Met Heinrich Quadt, de Hollands sprekende Duitser, was dat anders. Wel was hij geen felle partijman maar toch verdedigde hij het regime steeds weer en werd vaak prikkelbaar als Willem Heuvel hem in zijn kromme taaltje vertelde dat Dutslááánd toch den oorlog zou verliezen. Zo had je allerlei typen, voor de kleine Robert Ziegele waren wij gewaarschuwd dat hij niet te vertrouwen was en in het begin mocht ik dit mannetje dan ook beslist niet. Zijn tegenhanger was Joseph Weibel, een grote bruin-ogige kerel met een vervaarlijke schaterlach. Deze Weibel nu maakte het wel heel bont want niet alleen was hij een verklaard tegenstander van het Hitler regime, doch hij bezat ook verder geen greintje vaderlandsliefde. De hele oorlog en al wat aan vast zat ik hem onverschillig en hoewel er op zijn houding wel wat aan te merken viel, was het voor ons toch wel erg makkelijk. Op een zonnige zaterdagochtend kwam hij eens bij mij staan en zij: "Ah, warm prima"! Ik kon niet anders dan dit bevestigen doch zei verder niet veel. Opnieuw nam hij het woord en sprak: "Afrika, auch warm, Ah prima ja". Ik keek hem is onderzoekend aan want ik voelde dat hij ergens heen wou met zijn gesprek en opnieuw zei hij: "Ja, Ja, Afrika prima, oder nit (of niet?)" en zo keek hij mij werkelijk enigszins ongerust aan omdat ik zo weinig op zijn woorden inging.

daarom vroeg ik op de man af ineens, terwijl ik hem recht in zijn gezicht keek: "Was meinen Sie eigentlich (wat bedoelt u eigenlijk)? " hij keek eens om zich heen en zei toen: "Wir sind doch Freunden nicht?" Aha, nu begrijp ik het, hij was bang om zich te uiten en daarom verzekerde ik hem lachend dat hij mij niet behoefde te wantrouwen en ik merkte daarbij veelbetekenend op: "Ich bin doch Holländer und meine Heimat ist von Deutschen Soldaten besetzt, verstehen Sie das?" Ja, dat begreep Weibel wel en nu was hij gerustgesteld en begreep dat hij met een besliste tegenstander van het Hitler regime en van het huidige Duitse optreden te maken had. En zo goed en kwaad het ging voeren wij nu een gesprek over de toestand en duidelijk liet ik hem blijken dat er daarom nog niet een felle vijand van het Duitse volk behoorde te zijn. Zeker, ik wist wel dat het moeilijk was deze begrippen uit elkaar te houden maar ik voelde in deze dagen toch wel dat mijn gevoelens in het bezette Nederland veel vijandiger waren dan die in Duitsland zelf. Daar zag je dagelijks de soldaten die onder bedwang hielden, je zag de beruchte "Grüne Polizei", de S.S. bandieten en al hun "Nederlandse" handlangers. Hier was dit anders, soldaten zag je weinig en verder leer je de mensen kennen in hun gewone burgerbestaan. Er waren ellendelingen onder hen, fanatieke nazi aanhangers met minachting

voor “Der Ausländer”, maar even groot als het aantal mensen dat ons vriendelijk en begrijpend behandelde. En dan was er het Württembergse land dat een diepe indruk op mij maakte, zelfs als schold ik er vaak op. Maar dit schimpen en schelden was steeds camouflage om mijn op komende genegenheid voor dit land zo lang mogelijk te bedekken. Af en toe werkte ik ook bij oude Rapp en afwisselend kon ik met hem opschieten of had ruzie met hem. Wat de ruzie betreft, op een morgen werkt een kooi en ik samen met Rapp. We waren bezig met stukken leder die “Schwarzen Schilds” genoemd werden. Op een gegeven moment hadden we niet meer en uit de bergruimte, onder het zaagselhok, moesten nieuwe gehaald worden. Een luik gaf toegang tot de ruimte en Rapp plaatste een kleine ladder in het berghok. Koos ging beneden staan en gaf de Schilds aan Rapp die op het laddertje stond en deze gaf ze weer door aan mij. Ik stond in het zaagselhok zelf en gooide het leer op de daarvoor bestemde plaats. Maar Rapp zou Rapp niet wezen als hij weer niet wat te zeuren had en jawel hoor, op een gegeven moment kwam hij met zijn hoofd boven het luik en begon te zaniken dat ze niet goed lagen. Onderwijl stond hij met de stukken leer in handen die ik wilde aanpakken. Hij bleef maar door zeuren en toen mij dat begon te vervelen griste ik hem de stukken leer uit handen en beet hem

toe: “Und jetzt ist’s aus, alte Brommer (En nou is het uit, ouwe brombeer)” Rapp werd woedend en stormde het laddertje verder op en brieste: “Du, du verreckte ich schlage dich nieder”. En inderdaad had hij zijn hand opgeheven om mij een klap te geven maar ik greep zijn arm en dreigde hem naar beneden te gooien als hij zijn gemak niet hield. Ik keek wel uit om dit werkelijk te doen hoewel Rapp er heel ongunstig voorstond op het laddertje. Maar ja, het was een oude man en ik zou er nog een lelijke pijp mee kunnen roken als ik hem werkelijk een gooi zou geven. Evenwel mijn resolute manier van optreden was al voldoende en Rapp kalmeerde direct. Beneden stond Koos te grinniken om het voorval en toen Rapp uitgeraasd was gingen wij rustig verder. Doch alsof hij geroken had dat er weer herrie was kwam ineens mr. Elzer binnen en zei dat ik maar aan een droogkanaal moest gaan werken. Welnu, ik deed dit en nog geen vijf uren later kwam de meester weer bij mij en vroeg lachend: “Hat’s krack gegeben mit dem Rapp? Ik vertelde wat er gebeurt als in de meester lachte maar weer eens en zei: “Ach ja, der Mann ist alt, er kann nicht arbeiten mit Ausländer”. Lachend liep hij weer weg en ik constateerde weer eens dat je aan hem ook eigenlijk niet veel had. Maar ja een kwaad hart droeg ik Rapp toch niet toe en een paar dagen

later werkte ik weer gemoedelijk met hem. Een aardig voorval vond op een andere ochtend plaats. Terwijl ik bij Rapp werkte dacht ik aan een oude Duitse grammofoonplaat die ik vroeger bezat. Het was een oude soldatenmars en ongemerkt begon ik deze melodie te fluiten, terwijl ik mijzelf afvroeg of Rapp die niet zou kennen. En ja, plotseling hield hij op met werken en begon mee te zingen. Zijn een goede oog (want hij had ook een glazen oog) glansde en hij zei: "Aha, das war vor vierzig Jahren als ich Soldat war. Ja wie kommst du daran?". Ik vertelde hem van de oude grammofoonplaat en hij raakte in vuur en vlam begon te vertellen over zijn jeugd en natuurlijk ook over zijn diensttijd. En voor het eerst hoorde ik hem nu ook schimpen op Hitler en zijn Nazi's. Rapp leefde met zijn gedachten nog in de dagen van het keizerrijk en enthousiast vertelde hij over "Der alte Kaiser Wilhelm von Hohenzollern". Hij stond met beide handen op zijn schop geleund en scheen aan werken niet meer te denken. Het was een lang en boeiend verhaal dat ik te horen kreeg over zijn belevenissen in de eerste wereldoorlog toen hij in Frankrijk verwond werd. Daarbij verloor hij zijn rechteroog en behield voor het leven en diep putlitteken in zijn hoofd boven dit oog. Als er slecht weer op komst was dan voelde hij een stekende pijn op die plek, zo beweerde hij en gaf nu zelf toe dat hij dan meestal lastig was. Zo leer-

de ik hem wat beter kennen maar dat nam niet weg dat er toch later nog wel eens strubbelingen waren. De prettigste tijd was altijd wel de zaterdagmiddag, dat begon al om elf als de machines, de een na de ander werden afgezet. Ik nam de grote zak met vuil op en reed met een wagentje de lift in. Die lift was een bezienswaardigheid op zichzelf. Het ding schommelde altijd vervaarlijk en werd in beweging gezet door middel van een dik lederkoord waar je aan moest trekken. De lift liep namelijk heel gewoon door middel van een drijfriem en als je aan het koord trok schoof de riem van de losse op de vaste poelie beneden in de fabriek. Je beleefde daarmee nog wel eens komische dingen onder meer als de riem brak, dan blijft de lift zonder meer staan, desnoods tussen twee verdiepingen in. Welnu op zaterdag morgen na elf uur ging ik dan met de zak vuil, meestal bestaande uit de afgewerkte schuurpapierrollen, naar beneden om dit spul in de enorme ketel te verbranden. Als je de vuurhaard opengooide deinsde je achteruit van de enorme hitte. Meestal nam ik dan ook nog even een kijkje in de ruime en kraakheldere machinekamer waar alles je tegenglom. Heinz, de stoker-machinist, liep daar maar steeds rond met een lap poetskatoen in de hand om de boel na te gaan en schoon te houden. Tegen kwart voor twaalf werkte

er niemand meer en als dan de verduistering gordijnen waren neergelaten heerste er een eigenaardige schemer in de nu zo stille afdeling (3) van Meester. Elzer. Om 12:00 precies ging de bel en dan gingen we snel naar de keet om die schoon te maken en te schrobben. Hetzelfde deden de Fransen aan hun kant en dat was dan altijd een heel geplas. En als we ons daarna zelf van sjofele werkers tot heren omgekleed hadden was het altijd zo prettig om naar Frank te wandelen. Daar was het op zaterdagmiddag altijd rustig, de radio speelde en wij hadden geen haast. Goede momenten waren dit als we dan zomaar een groot glas Göppinger Radbier of Göppinger Staufenbrau voor ons zaten te kouten. Frau Frank kwam dan voor de wekelijkse afrekening in het in ontvangst nemen van de verschuldigde distributiebonnen van onze gele "AZ (Ausländer Zivil) Wochenkarte". Ze raasde en jammerde altijd over deze bonnengeschiedenis en zei dan: "Ach du lieber Gott, ist das n'Elend mit diesen Marken. Wenn nur erst die Saukrieg aus ware kel? Dat woordje "kel" was het veelgebruikte typische stopwoordje in deze Zwabische Heimat en ongeveer te vergelijken met onze Nederlandse "hè". Na Frank gingen we dan boodschappen doen en stadten. Gezellig was het dan op deze zaterdagmiddag en in het kleine Filsstadje en soms leek

het wel of in het vaderland waren, vooral toen er steeds meer Hollanders kwamen. Dan hoorde je allerlei opmerkingen zoals: "hallo mannen" ; "en jongens hoe gaat hij" ; "Leve groot Mokum" of "zo rot Hagenees". Een heel bekende Hagenaar was "Willy de Zwarthandelaar" met zijn eeuwige leren jas en zijn lachende bruine ogen die altijd verklaarde: "ik rooi het hier wel hoor, wordt zo wel 100 jaar". In de bioscopen zaten soms meer Hollanders dan Duitsers en de Wirtschaft "Das Biebenhauer Hof" was een vaste pleisterplaats voor de Hollanders om pannenkoeken te vorderen. Die gaven ze daar ook wel op vleesbonnen in plaats van wittebroodbonnen en dat hadden we net nodig. Gertrud, de dienstster, voer er wel bij want soms kreeg ze van ieder wel een Mark fooi. Als je het station uitkwam had je links een plantsoentje en rechts het prachtige nieuwe postkantoor. Direct rechtuitgaande kwam je dan in de Marktstrasse die gekruist werd door de mooie Hauptstrasse. De bioscopen "Palast Lichtspiele", "Kammer Lichtspiele" en het "Stauffentheater" waren al spoedig vaste begrippen voor ons land van het oorspronkelijke voornemen om er niet meer heen te gaan was niets terechtgekomen. Steeds beter konden we de taal volgen en vooral ik genoot vaak van de voorfilms, de zogenaamde cultuurfilms die

meestal aan natuur of landschapsschoon gewijd waren. En bij de bioscoop hoorden de bekende melodietjes die steeds terugkeerden en die het geheel een zo prettige sfeer gaven, de Göppinger zaterdagavond sfeer die ook na de bioscoop werd voortgezet. Dan kwamen onze diverse vrienden en kennissen op zaterdagavond bezoek in het lager en bleven zo tot een uur of 12 bij ons te gast. Wijzelf verorberden dan de appelkoeken die we op wittebroodbonnen konden kopen en ondertussen werd er honderduit gelachen en gepraat. Meestal was het ver na 12:00 middernacht als deze avonden eindigden. Zondagochtend had ook weer zo zijn eigen rustige sfeer maar volgens een regeling moesten er steeds twee man werken wanneer er een lading leer of kolen voor de fabriek was aangekomen. En op zondagmorgen 11 april behoorde ik tot een van die twee en stond reeds voor achten op. Tot nu toe was er nog geen laadwerk geweest op de reeds verlopen zondagen en ik hoopte dat er ook nu niets zou wezen. Maar jawel hoor, juist op deze zondag was er een wagon kolen aangekomen en kon ik meehelpen lossen. Piet van Dijk, de Hagenaar die ook zondagsdienst had, moest mee naar het station en ik kon op het fabrieksterrein blijven wat nog een geluk was. Wel kreeg ik grote ruzie met de chauffeur van de auto maar ik wist niet eens waarom die kerel zich eigenlijk druk maakte en hield mij maar dom. Daarna moest ik met twee oude

Duitsers een aanhangwagen met kolen lossen en dat ging nogal gemoedelijk. Het was ongeveer twaalf uur toen we klaar waren en toen pas begon mijn zondag. Vreemd en toch genoot ik met veel voldoening van die zondagmiddag, alles wat een mens minder heeft waardeert hij des te meer. En ondertussen leven in de barak zijn dagelijkse gang en vaak hadden we veel pret zou met zijn zevenen. En op dergelijke avonden voelde ik me hier best thuis en dacht vaak: "zo moesten ze mij nu bezig kunnen zien". Op een zaterdagavond dat we eens niet naar een bioscoop waren gegaan kwamen we terecht in een soort bierhuis gelegen in een der vele straatjes van Göppingen die we nog niet zo goed kenden. Veel was er niet te beleven doch we raakten in gesprek met twee mannen die er nogal belang in schenen te stellen dat wij uit Holland kwamen. Maar het werd bepaald een vurig gesprek toen een van hen beweerde dat de Duitsers niet in Holland waren om hen te onderdrukken en zich nogal opwond over het feit dat prins Bernhard, Duitser van geboorte, nu tegen zijn eigen vaderland vocht zoals hij het noemde. Hoewel ik er nog huiverig voor was in Duitsland al te veel te zeggen, kon ik toch mijn mond niet houden en liet het nogal opgewonden mannetje duidelijk merken dat mijn mening be-

slist niet met de zijne overeenstemde. Daardoor werd hij nog fanatieker en de andere Duitser werd er kennelijk verlegen onder. Wij hielden echter niet van dergelijke gesprekken en stapten dan ook maar op, vooral ook omdat ook ik mij nijdig begon te maken. De volgende ochtend was ik al vroeg op pad om zondagochtend wandeling in de omgeving te maken en zo liep ik langs een omweg naar Faurndau. Eerst de Metzgerstrasse uit en dan linksaf het typische boog bruggetje over dat de "Fils" overspande. Daar stond ik een poosje te kijken naar de donderende waterval die vlakbij het bruggetje lag er ook had ik daar een mooi uitzicht op de fabriek van Bader. Nadat ik verder was gelopen kwam op een typisch landweggetje dat naar het dorpje Faurndau liep. Op dit weggetje kwam ik nota bene de Duitser van de vorige avond tegen en het viel mij op hoe minzaam en beleefd hij mij groette. Faurndau bleek een klein mooi en sympathiek dorpje te zijn met vriendelijke huisjes zoals ik ze in Duitsland nog niet gezien had. Het was stil en vredig overal een genot om zo te wandelen, terwijl de vroege ochtendzon alles met een milde warmte overstraalde. Zo liep ik het dorpje door en kwam bij het "Bahnhof" op de Stuttgarter Strasse. Een straatweg die weer naar Göppingen voerde langs de spoorbaan. Even stond ik nog stil op een viaduct waaronder een klein bij-stationnetje

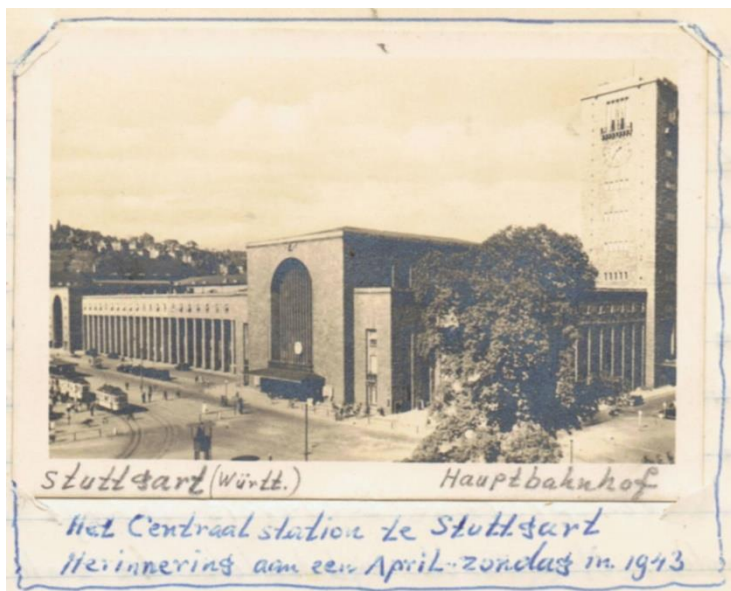
van Faurndau lag van het lijntje Göppingen-Schwäbisch Gmund. Het was net een speelgoed stationnetje en juist op dit moment kwam er van uit de richting Göppingen een treintje. Even stond het puffend en blazend stil en toen ging de reis weer verder, terwijl het knusse stationnetje weer dromerig en verlaten bleef liggen in het licht van de zonnestrallen. En ook ik zette mijn tocht nu voort en bereikte al spoedig de rand van Göppingen en het bleek dat precies een kringtocht had gemaakt want nu kwam ik aan de andere kant van de Metzgerstrasse weer terug. Koos was alleen in de keet en ook ik bleef daar nog uurtje voordat we naar Frank gingen. 's Middags liepen we de Marktstrasse helemaal uit en kwamen toen in het oostelijk gedeelte van Göppingen, een tamelijk mooie wijk voor Duitse begrippen en omsloten door de Nordliche Ringstrasse. En zo waren we al spoedig buiten de stad en liepen op een stille weg die naar het stadje Lorch, ongeveer 20 km verder, voerde. Doch zover kwamen wij toch niet langer sloeg een zijweg in en kwamen zo langs allerlei kleine en stille dorpjes. Het was mooi voorjaarsweer, de zon straalde uit een blauwe hemel en de dorpjes lagen stil te dromen. Dit was een ander Duitsland dan de meeste mensen kennen en deze stille vredige dorpjes maakten een diepe indruk op ons en deden ons, zoniet alles, dan toch wel veel vergeten. We

kwamen tot het dorpje Rechberghausen en keerden toen terug, weer langs dezelfde weg en volop genietend van de schone vergezichten en panorama's. Zo was ook deze dag weer ten einde gekomen en opnieuw hadden wij het Württembergse land wat beter leren kennen. In de keet hadden wij ook vaak veel plezier met elkaar en het was vooral de Tilburgenaar Toon Mayer die de stemming er nogal eens in wist te houden. Het gebeurde meer dan eens dat hij met het nodige geraas door zijn krib zakte en dan bleef hij hangen temidden van een ravage van dekens en planken. Aan lachen geen gebrek natuurlijk en dan eindelijk kwam Toon uit de chaos geklauterd en ging zijn bed maken. Ook dat was nog maar niet zo niet gebeurd en na tien uur begon dan tot overmaat van ramp Willem Heuvel te schreeuwen van: "De licht mot uit, veruit sakkerju, ge kaánt zo nie slaopen" en dan daar maar weer herrie over maken. Vaak als we dan allemaal lagen en het ligt ook uit was, pakte Adrie Vroenhoven zijn mondorgel en dan werd in woord en lied de herinnering aan Nederland levendig gehouden, totdat de slaap zich over ons ontfermde.

Hoofdstuk 3

REISJE NAAR STUTTGART - GOEDE VRIJDAG EN PASEN 1943 - MET DE SCHUURTREIN NAAR BAD BOLL - ZONDAGMIDDAGUITSTAPJES NAAR SALACH EN DER HOHENSTAUFEN

Op een mooie zondagmiddag in April besloten Koos en ik eens naar Stuttgart te gaan alwaar een broer van Koos en een fabriekscollega uit Voorschoten, samen te werken waren gesteld. Bij Frank waren we reeds om ongeveer 12:00 om te eten en al vroeg stapten wij weer op. Veel maakte dit echter ook niet uit want de trein ging toch pas om 13:21 uit Göppingen. Hij was niet zo erg vol en op ons gemak konden we het traject naar Stuttgart nu eens bekijken. Het was een mooie streek waardoor wij reden en achtereenvolgens passeerden wij Faurndau, Ühingen, Ebersbach, Reichenbach, Plochingen, Esslingen, Stuttgart-Untertürkheim en Stuttgart-Bad Canstat. Tenslotte stopte de trein aan het Stuttgarter Hauptbahnhof en ook op deze zondagmiddag was het prettig om daar te komen. Wij liepen de monumentale hal door en stonden spoedig op de gezellige straat die voor het station gelegen was. En jawel hoor, daar zagen we al spoedig de bekende gezichten van Huib Meyvogel en Joop v. Want. Wonderlijk was het om elkaar nu zover van het vaderland in de Zuid-Duitse Württemberger hoofdstad te ontmoeten. Het duurde dan ook niet lang of wij waren in druk gesprek

gewikkeld en vertelden over en weer van onze belevenissen. En onderwijl liepen we door de lange en gezellige Königsstrasse. Later gingen we een zijstraat in en belandden tenslotte op een gezellig plein met een muziektent en een standbeeld van een zekere koning Ludwig IV van Württemberg. In de muziektent zat een muziekkorps dat er lustig op los speelde en temidden van de gezellige drukte bleven we een poosje staan luisteren. Daarna kuierden we opnieuw naar de Königstrasse en gingen een prachtig restaurant binnen om een glas bier te drinken. Het was hier nogal wat anders dan in de Göppinger Wirtschaften. Overal prachtige lichtkronen die een gedempt licht uitstraalden, dikke tapijten op de vloer en op de achtergrond een strijkje. Ja het was een gezellig zitje hier maar de tijd draaide en na een halfuurtje stapten we weer op en gingen naar het station. Daar namen we afscheid van Huib en Joop en bestegen de brede trappen naar de drukke stationshal. Een eigenaardig ding die lange hal met overal winkels en kiosken en daar

tussen de controlehokjes die naar de vele perrons voerden. Het was nog even zoeken voor ons maar vragen deden we niet en zo vonden we toch op eigen houtje de trein Stuttgart-Ulm die klaar stond op het 16e perron. Het mooie weer was in de loop van de middag verdwenen en een druilerige regen viel zeurend neer. Gelukkig was de trein niet druk bezet en konden wij een gezellig hoekplaatsje bemachtigen. Om precies 5:45 vertrok de trein en we hadden een prettige terugreis, terwijl we rookten en redeneerden. Maar onderwijl hielden we toch ook het landschap goed in het oog terwijl de trein met snelle vaart door het Zwabische land snelde. Langs typische dorpen, bergachtige heuvelstreken en wijnbergen. Met bewondering bekeek ik het enorme emplacement van Plochingen waar tientallen rails naast elkaar lagen. De druilerige regen hield aan en langzaam stierf de voorjaarsdag weg. Het was al schemerdonker toen we om 6:45 in Göppingen uitstapten en de trein verder reed in de richting van Ulm. Wonderlijk hoe sterk het station mij op deze avond weer aan Hilversum deed denken toen ik de rode lichten van de weggijdende trein nakeek. Wij stapten naar “Wirtschaft zur Frühlingsau” waar het stampvol was en toen ik bovendien nog een zeurderige maagpijn kreeg was ik het er gauw zat en stapt al spoedig alleen naar

de keet. Nog altijd regende het en de duisternis was nu bijna volmaakt. In de keet was het stil en saai en er waren slechts twee jongens, die ik bovendien nog uit moest foeteren omdat ze de kachel zo goed als uit hadden laten gaan. Snel pookte ik hem wat op en kroop toen op mijn krib want ik was tamelijk beroerd. Maar het duurde niet lang of ik sliep en droomde van Stuttgart en van denderende treinen. Plotseling zat ik in één van onze Hollandse elektrische treinen met hun dieselmodel en hij reed zowaar door het Duitse landschap en stopte in Göppingen. En daar stond waarachtig mijn eigen vader met een rode pet op en de vertrekstaf in de hand om de trein weer te laten vertrekken. "Nou, nou, vader Kruijs", zei ik tot hem: "je hebt het een aardig eindje geschopt, maar nu zit je hier ook te kijken". Vader knikte en antwoordde grinnikend: "ja jong, nou hebben die st.... moffen mij toch ook te pakken". Toen liet hij de trein vertrekken, terwijl de conducteur schreeuwde: "Den Haag, Delft, Schiedam, Rotterdam en Dord". Daar begreep ik nou net niks van want de trein stond immers op het derde perron van het station te Göppingen, zoals alle treinen die naar Ulm gingen. En vader gebruikte ook niet de vertrekstaf maar gaf met een stuk ijzer een paar geweldige klappen tegen de onderzijde van het treinstel. En ineens was daar ook mijn broer Zeegert op het perron, die hoofdschuddend toekeek en tegen mij opmerkte

"Dat doet hij niet volgens zijn reglementen". Maar vader had er maling aan en sloeg rustig door en toen ineens..... zat ik rechtop in bed en zag Willem Heuvel met de kachelpook tegen het kolenblik slaan. Weg was alles, de dieseltrein, mijn vader en broer en ik zag weer de rommelige keet en een wekker die op 5 minuten over zes stond. Willem grijnsde eens minzaam en zei: "Goeie merge, goed gesloape?" Maar ik schold hem uit voor beroerde lampepit uit het donkere zuiden en kroop zuchtend van mijn krib af om mij te wassen. Maandagmorgen in de keet van Bader te Göppingen, er was niets meligers denkbaar. Maar het wassen verfriste mij en deed de droom op de achtergrond raken. Diezelfde ochtend tijdens de schaft- of vesper tijd van 9:00u hoorden wij van de gebroeders Spijkerman dat je niet eens in Stuttgart moet komen zonder vergunning om de Kreis Göppingen, een grote kring van plaatsen rond dit stadje, te verlaten. Als je gesnapt werd door de Kriminal Polizei die in burgerkleding liep, dan betaalde je 25 mark boete. Nu, dan hadden wij geboft en ik keek Koos Prins veelbetekenend aan want als we dit geweten hadden waren wij beslist niet zo rustig gegaan. Een paar weken later ging Willem Heuvel naar Stuttgart om Belgische shag te halen. Dat kostte 50 mark, in de trein liep hij een bekeuring op van 25 mark en daarbij nog gerekend zijn 4 mark reisgeld

was het dus niet te verwonderen dat Willem sakkerende thuis kwam. Maar toch moesten wij er om lachen doch Willem keek verongelijkt en mopperde: "Jao toe maor, gullie kááánt gemak lachen, maor ik zei m'n centen kwijt". Een paar dagen later was er opnieuw wat aan de hand. Willem had zijn koffer op slot zitten en droeg de sleutel bij zich maar nu had de één of andere onverlaat doodkalm de scharnieren van de koffers geschroefd en zijn shag gestolen. Dat was helemaal bar en het ergste was dat het iemand uit de keet moest zijn die hem dat geleverd had. Zo kon je dus je eigen kameraden nog niet vertrouwen en Willem gaf dan ook direct maar de schuld aan Frans Klijsen maar een beetje kras vonden wij die beschuldiging toch wel en Frans protesteerde dan ook heftig. Maar erg overtuigend klonk zijn verdediging nu ook weer niet en eerlijk gezegd vertrouwden wij hem ook niet erg. Frans rookte graag en bovendien zat hij altijd in geldnood en dan was hij gevaarlijk, maar ja bewijzen dat hij werkelijk stal waren er niet zo makkelijk en men kan iemand maar niet zo zonder meer beschuldigen. Willem was echter niet te vermurwen en zei tot Frans: "Ik ken oe, gij hebt het gedaon en da is heulemaol nie netjes van oe om andere mensen de spullen weg te schoepen". Wij schoten in de lach om de manier waarop hij dat uitdrukte maar Frans werd kwaad. "Verrekde gij toch efkes" tierde hij tegen Willem: "Ik hee oe tabak nie weggeschoept man,

ik hee zelf tabak en oe-en rotsooi nie nodig". Maar Willem gaf zich niet gewonnen en zei: "Houde gij oe-en mond nou maor Fráááns, ge het ut wel gedaon da staoj vast vor min". Ja, wij wisten ook niet wat wij ervan denken moesten en zo stierf het geval uit zonder dat het was opgelost. Maar wij hielden van die dag af Frans duchtig in de gaten en toen ik hem een keer betrapte toen hij in mijn kast zat te snuffelen veegde ik hem duchtig zijn straatje uit. Hij beweerde dat hij een potloodje zocht maar ik beet hem toe: "Je blijft uit mijn kast vandaan, begrepen en als ik het nog eens zie zal ik je een oplawaai verkopen die je lang heugt". Frans keek mij brutaal aan en zei: "Da moedde gij maor eens proberen, ik zei voor zo'n klein manneke nie bang hoor". Toen klonk ineens de stem van Koos, die onder de heibel was binnengekomen: "Dat is wel mogelijk Frans, maar als Henk het soms niet af kan dan krijg je van mij nog een extra pak rammel". En ik verzekerde Frans nog eens dat hij heus voor mij niet bang hoefde te wezen als hij maar uit mijn kast bleef en dat een oplawaai uit menens nog iets anders was dan een onschuldig stoeipartijtje waarin Frans meestal overwinnaar was. Maar hij zei verder niets meer en vanaf dat moment scheen hij toch een zeker respect voor ons te voelen en beschouwde ons zelfs als zijn vrienden. Welnu wij hadden daartegen geen

bezwaar en ik droeg Frans ook geen kwaad hart toe. Doch in mijn kast heb ik hem nooit meer zien snuffelen en als hij iets nodig had dan vroeg hij er om. Zo ging ons leven verder en de paasdagen naderden. Tot onze vreugde hoorden wij dat de fabriek vier dagen gesloten zou worden van af goede vrijdag tot en met tweede paasdag. Alleen zou er bij eventueel laadwerk op alle vier die dagen gewerkt moeten worden door personen die daarvoor op de lijst stonden. Gelukkig stonden Koos en ik er niet bij en ook voor de jongens die er wel opstonden viel het erg mee want er was weinig laadwerk op vrijdag en zaterdag en op de beide paasdagen helemaal niets. Zo werd het donderdagavond en welgemoed beëindigden wij het werk. Het weer liet zich echter minder gunstig aanzien want nog diezelfde avond begon het te onweren en stortregenen. Maar toen wij op de ochtend van goede vrijdag 23 april 1943 wakker werden scheen het zonnetje alweer vrolijk in de keet. Wij stonden reeds om acht uur op en omdat we die ochtend toch nergens heen gingen besloten wij de keet eens een goede beurt te geven. Zo gezegd, zo gedaan en al spoedig waren wij aan het boenen en schrobben dat het een lieve lust was. Het leek op die manier weinig op een zondag maar we hadden er nu zo mooi de gelegenheid voor en om tien uur zag de keet er tenminste werkelijk op zijn zondags uit. Zelfs een glaasje bloemen op de tafel ontbrak niet en het stemde mij

blij en tevreden. Er is soms zo weinig nodig om wat sfeer te scheppen en ik herinnerde mij de titel van een vooroorlogs radioprogramma dat luidde: "Met kleine dingen vreugde brengen". Nadat de keet in orde was gemaakt besloten wij eens wat orde te stellen op onze garderobe en zo ging ik mijn sokken stoppen. Ik vond dit wel een vervelend karweitje maar het moest toch gebeuren, wilde ik die middag een paar behoorlijke sokken aan mijn voeten hebben. Twee uur lang van 10 tot 12 uur zwoegde ik zuchtend op de gaten maar toen waren ze tot mijn vreugde dicht. Ondertussen kregen we nog bezoek van een zekere Klinkhamer, ook een collega van de fabriek uit Voorschoten die hier nu op een staalfabriek werkte. Op een zondagmiddag, enige weken geleden, kwamen wij thuis van een wandeling en werd ons medegedeeld dat er een Leidenaar voor ons was geweest. Hij praatte vreselijk plat beweerden de Brabanders (alsof ze zelf zo'n mooi taaltje smoesden, dacht ik toen nog) en hij had gezegd dat hij Koos Meyvogel en Henk Kruijswijk heel goed kende. Maar hij had er niet bij verteld dat hij op dezelfde fabriek gewerkt had, dus wisten wij nog niets. Totdat we het op een zaterdagmiddag aan de weet kwamen, zeer tot onze schrik. We liepen net op het postkantoor toe toen ik plotseling een persoon op ons toe zag komen in wie ik direct Klinkhamer herkende. "Joh", zei

ik tot Koos: “ daar komt Klinkhamer, nou weet ik wie er voor ons in de keet is geweest, uit de brand zijn we zeg!” We probeerden nog om snel het postkantoor binnen te lopen maar het lukte al niet meer, reeds was hij bij ons. Ja en toen speelden we wel een beetje de huichelaars en zetten een gemoedelijk gesprek op met Klinkhamer. Och, een hekel hadden we zeker niet aan hem maar hij schepte nogal graag op en wist altijd alles beter. En bovendien als je hem aanhaalde was je nog niet van hem af en dat ondervonden we dan ook wel in de eerstkomende weken. Elk ogenblik kwam hij in de keet en de Brabanders moesten hem helemaal niet. Voor hen was hij het echte type van de westerse bovenmoerdijkse Hollander die met een tikje minachtend medelijden op hen neer zag. Of dit nu werkelijk zo was, och dat weet ik zo niet want hij overblufte iedereen altijd gaarne, ons net zo goed, Maar de Brabanders waren op dit punt nogal fijngevoelig. En zo zaten we nu ook weer zowat een uur met Klinkhamer opgescheept en de Brabanders konden hem wel wegstijgen. Voor ons was zijn komst evenmin een genoegen maar we wilden hem toch ook niet de deur wijzen, tenslotte was hij toch een collega van ons. Enfin om even over twaalf hoepelde hij toch weer op en wij gingen eten bij Frank. De Wirtschaft was eigenlijk gesloten maar wij kregen onze portie en bovendien het avondeten mee naar de keet. Zo-

doende hadden wij een fijne lange middag voor de boeg en daar het prachtig weer was besloten we om eens met het kleine stoomtreintje van Göppingen uit naar het prachtig gelegen dorpje Bad-Boll te gaan waar het volgens de Duitsers “Sehr schön” moest wezen. Koos wilde niet mee wat ik erg flauw van hem vond, maar hij had nu eenmaal een eigenaardig karakter en bleef op deze prachtige voorjaarsmiddag in de keet om te tekenen. Nou ja, ik kon er toch niets aan veranderen en ging dus maar alleen met de Brabanders mee. Dat waren Willem Heuvel, Frans Klijsen, Toon Mayen en dan de Hagenaar Piet van Dijk, dus toch nog een westerse landgenoot erbij. Om 1:20 vertrok het treintje en het was een gezellig ritje. Het treintje reed nu niet bepaald hard en als je erg hard liep kon je het zelfs bijhouden en wij vermaakten ons kostelijk. Wij stonden op één der balkonnetjes en als de deur van de wagen dicht was dan was het net of we achter een schuurtje stonden. En deswegen doopten we het ding met de naam "schuurtrein". Vrolijk zingend en fluitend stonden we op het achterbalkon en bewonderden blijmoedig het schitterende Zwabische landschap terwijl we tal van kleine dorpjes passeerden zoals Holzheim en Schlatt, waar oude Rapp woonde. De conducteur kwam om onze “Fahrkarte” en joeg ons tevens naar binnen want er

was plaats genoeg zei hij. We deden het maar om geen mot met hem te krijgen maar binnen was het ellendig benauwd en zo stonden we binnen 5 min weer op het balkon. De conducteur kwam weer langs doch zei nu niets meer, wonderlijke lui eigenlijk die Duitsers. Na een goed halfuur bereikten wij ons einddoel, Bad-Boll, een lieflijk landelijk stationnetje waar ook de spoorbaan eindigde. Direct vanaf dit stationnetje voerde een landelijke weg naar het dorpje en het was er zo intens mooi als ik nog nooit gezien had. Al spoedig bereikten wij een kleine Wirtschaft waarvoor twee prachtige oude bomen stonden die in de Wirtschaft voor een heerlijke koelte zorgden door de schaduw van een rijke bladerenweelde. Het was een heel knus hokje met zelfs een prieeltje en een oude vrouw scheen er de bezitster van te zijn. Een dergelijke omgeving kon niet anders dan op mijn romantische geest werken en heel genoeglijk zat ik er dan ook rond te kijken, vooral naar de vele oude portretten die in het woongedeelte hingen. Er kwamen ook nog enkele Duitsers binnen, mannen en vrouwen, die ons geregeld zaten te observeren toen ze onze vreemde taal hoorden. Piet van Dijk ontdekte een piano en vroeg aan de oude vrouw of hij erop spelen mocht. “Können Sie Klavier spielen?”, vroeg zij en keek daarbij ook ons vragend aan. Wij bevestigden dit en toen

kreeg Piet direct toestemming. En al spoedig klonken er vrolijke Hollandse en ook Duitse melodietjes door de stille Wirtschaft. Verrast keken de oude vrouw en de Duitse bezoekers hiervan op en toonden een sympathieke belangstelling, wat ons nog meer deed genieten. Wel drie kwartier bleven we daar zitten maar toen vonden we het toch welletjes en gingen verder het dorpje in. En wat voor dorpje, het lag daar zo stil en vriendelijk onder de heldere voorjaarslucht en er stonden overal ouderwetse waterpompen terwijl daartussendoor heel gemoedelijk de kippen scharrelden. Nu verlieten wij de dorpsstraat en gingen een weg op die de hoogte invoerde waar een prachtig bos lag. En zo kuierden wij voort, klommen over heuveltjes en sprongen over kleine snelvliedende beekjes. Op een prachtig plekje tussen appelbomen en ook weer bij een beekje bleven wij een poosje in het gras liggen en genoten van de prachtige omgeving en een sigaretje. Op een gegeven moment raadpleegde ik mijn horloge en zag dat het vier uur was en het schoot me te binnen hoe wij anders op dit tijdstip voor de vesper van vier uur een kwartiertje naar de keet gingen. En ik dacht aan de fabriek op vrijdagmiddag, rommelig en echt reeds in de sfeer van het einde der week. Welk contrast met deze heerlijke vrijdagse zondag, temidden van de rust in dit bekoorlijke landschap.

Evenals de andere jongens lag ook ik op mijn rug en met de armen onder het hoofd staarde ik naar de blauwe lucht waarin slechts weinig wolkjes dreven. En ik dacht aan Holland, aan thuis en aan de fabriek in Voorschoten. Het zou daar wel niet voor iedereen zondag wezen en weinig zouden ze vermoeden hoe genoeglijk ik hier lag te genieten van mijn eerste vrije dag. Zacht ruiste de wind door de toppen van de bomen en ook het gekabbel van het beekje trof mijn oor. Deze vrijdag de 23e april 1943 zou ik wel nooit vergeten en voor het eerst sedert mijn verblijf in Duitsland voelde ik mij tevreden. Het was toch allemaal wel erg meegevallen. Ook de anderen waren schijnbaar met hun eigen gedachten bezig want ze zeiden evenmin iets, totdat Toon Mayen een mooi vogeltje ontdekte en dit deed ons allen overeind komen. Maar het vogeltje was spoedig weer verdwenen en wij spraken nu de meegenomen proviand eens aan, tenslotte was het toch vesper tijd. Daarna zetten wij onze tocht voort en weer werd het springen en klauteren totdat wij in het bos kwamen. Dit kruisten we links en rechts door en toen stonden we plotseling weer voor een dal dat langzaam naar beneden glooide en daar lag het dorpje Bad-Boll in zijn meest ongekennde schoonheid. Het was een uitzicht zo schoon, dat wij er weer stil van werden en onze ogen niet van het panorama beneden ons konden afhouden.

Overal heerste een vredige rust, geen mens was er buiten ons te zien en alleen de vogels in de blauwe lucht twinkelden er vrolijk op los. Niets wees er hier op dat verder in de wereld een oorlog woedde en weer liet ik mijn gedachten de vrije loop. Zouden de Zwabische Duitsers daar beneden in het vredige dorp wel beseffen hoe rustig ze hier nog leefden, terwijl velen van hun landgenoten elders maar vooral de talrijke vreemde volkeren die zij amper kenden in droefheid en ellende verkeerden? En toch, ook hier zouden wel wonden geslagen zijn door het verlies van een vader, een zoon, man of verloofde. Want ook van hieruit waren zij gekomen, de soldaten om mee te treuren met het geweldige leger dat Europa onder de voet had gelopen en nog altijd droomde van de wereldheerschappij. En toch maakte dit land een diepe indruk op mij en voelde ik er zelfs genegenheid voor. Langzaam daalden wij de helling af en liepen opnieuw door bloeiende boomgaarden en ik stelde mij voor hoe het hier zou wezen wanneer de winter gekomen was. Een weg zagen we niet eens, we liepen maar raak doch kwamen toch weer in het dorpje uit en nu werd ook wel tijd om naar huis te gaan. Bij het stationnetje was het ook nu rustig en stil, slechts een aantal jongelui in sportkleding zaten daar en speelden mondaccordeon. Dit was een welkome afwisseling

tijdens het halfuurtje dat wij nog wachten moesten voordat het treintje weer kwam aangestoomd. De locomotief werd losgekoppeld en reed naar voren zodat hij nu weer achterstevoren voor het treintje kwam te staan. Inderdaad op deze wijze hadden wij het Bad -Boll treintje al vele malen Göppingen zien binnenrijden. Om precies 6:00 vertrok de schuurtrein weer en het werd een genoeglijk ritje. Wij stonden weer op een balkonnetje en terwijl het avond zonnetje alles nog eens in een helle gloed zette genoten wij van het landschap om ons heen. Kleine bergweiden afgewisseld met bossen en daartussendoor boerendorpjes gleden langzaam voorbij en waren een lust voor het oog. En onwillekeurig moest ik eraan denken hoe wonderlijk het toch was dat ik juist door de deportatie uit het vaderland nu nog zoveel schoons te zien kreeg. Maar reeds minder het treintje vaart en verschenen de huizen van Göppingen alweer en tegen half zeven stopte het zuchtende locomotiefje aan het vierde perron van het Göppinger Bahnhof. En om 7:00 zaten we aan ons avondeten, waarna wij allen min of meer vermoeid op onze kribben kropen en nog wat na bleven praten over al onze indrukken van deze dag. Toen pakte Adrie groenhoven zijn mondorgel en met vele bekende liederen werd ook ons Nederlands niet vergeten. Daarna werd het geleidelijk aan stil in de keet en de een na de ander vielen wij in slaap. De volgende dag, zaterdag 24 april, was een enig-

zins rommelige dag en er waren toch nog enkele Duitsers op het fabrieksterrein die allerlei karweitjes verrichtten. Wij brachten deze dag door met wat rondkuieren door de stad, boodschappen doen en 's avonds nog bioscoopje. En zo werd het eerste paasdag, ook weer met schitterend weer en overal die echt weldadige zondagsrust die ons in Göppingen steeds weer opviel. Die middag na het eten wandelden we de keet uit en liepen aan de andere zijde van Bader's leer fabriek de glooiende weg op die naar heuvels en bossen voerde. Een bepaald doel hadden wij eigenlijk niet eens we schoten midden op de weg een bosweg in en liepen nu door het prachtige bos onderwijl alle mogelijke grappen en grollen uithalende. Toen we uit het bos kwamen stonden we voor een grote wijde vlakte en niemand wist waar we nu eigenlijk waren doch Koos zei: "lopen maar kerels" en gaf met zijn lange stelten Van benen het voorbeeld. Het werd een wonderlijke tocht dwars over de velden en bergweiden, daarna weer door heuvels en dalen en staande op één van die heuvels zagen we in de verte de torenspitsen van Göppingen schitteren in de zonneglans. Wij waren dus wel in de goede richting en welgemoed vervolgden we onze tocht totdat we bij een beekje kwamen en daar bleef het stel plakken omdat er forellen en andere kleine visjes in rondzwommen. Frans Klijsen en mijn persoon kregen daar echter op den duur genoeg van en na de ande-

Als de hemel blauw is
en de velden groen.
ja, dan is het lente,
in het heerlijke
Zwabenland
Ter herinnering aan Bad-
Boll
Goede Vrijdag 23 april

ren ettelijke malen te hebben gepord om verder te gaan, wat zij niet deden, namen wij samen de benen. En wij hadden er geen spijt van want het werd een mooie lange zwerftocht door een heide achtige vlakke, over beekjes en zanderige paadjes, terwijl Frans vertelde over Tilburg en zijn ouderlijk huis. Tenslotte kwamen wij in het schilderachtige dorpje Faurndau terecht, staken de spoorlijn over en begonnen Weer een slingerende tocht in de richting van Göppingen. Het was een tocht waarbij we soms rare sprongen moesten maken want op een gegeven moment liepen wij over een pad dat plotseling doodliep, terwijl recht

beneden ons de gewone weg lag. Een steile helling met nog een tweetal beken scheidde ons daarvan en wat zouden we doen? Welnu, we besloten om dan maar af te dalen wat met de nodige capriolen aardig lukte. Maar toen stonden we dan ook op de begane weg en binnen een kwartier waren we in Göppingen terug en gingen in de Hauptstrasse nog iets gebruiken in een Konditorei (Lunchroom). Het was er gezellig en druk, de radio speelde en wij voelden ons best op ons gemak. Daarna gingen we naar huis waar we de anderen vonden en zo eindigde deze eerste paasdag. Onze laatste dag, de tweede paasdag, werd wat het weer betreft een teleurstelling want tegen de middag begon het te regenen en het bleef regenen. Toch hadden wij het wel gezellig al waren we genoodzaakt om in de keet te blijven. We gingen wat lezen en praten, een stuk of vier Brabanders gooiden de kaarten op tafel en al spoedig was er tussen hen een stevig zwikpartijtje aan de gang. Koos benutte zijn tijd met tekenen en ik ging op mijn krib liggen lezen. Aan de andere kant van de houten wand huisden de Fransen en die waren als gewoonlijk aan het koken en bakken en zongen daarbij hun populairste Franse liedjes. Dit werkte aanstekelijk en binnen een halfuur waren ook wij aan het kwelen en het mondorgel kwam er ook aan te pas. En zo eindigden deze vier dagen en nam het gewone leven van alledag weer een aanvang. Doch

ook dit wende spoedig weer een onderwijf werd het steeds mooier weer zo dat zich nog vele mogelijkheden openden om de omgeving te verkennen. In de fabriek was het nu benauwd om te werken maar des te prettiger waren de avonden dan. Tegen zessen gingen we naar de keet om ons eerst heerlijk fris te wassen. Ook ik vond het altijd een genoeg en zo was het ook op die voorjaarsavond van een warme zonnige maandag. Ik liep met blote voeten in mijn schoenen op de fabriek en als gewoonlijk waren ze vuil en bezweet, evenals mijn ondergoed altijd nat van het zweet was. Maar geen nood, de voeten heerlijk frisgewassen en voor de avond had ik altijd schoon ondergoed terwijl ik 's avonds ook sokken droeg. En als ik dan zo opgeknapt was ging ik eerst naar het bakkerswinkeltje en het winkeltje van Frau Roos voor eventuele benodigdheden. En daarna kuierde ik dan met Koos, Willem en Toon naar Frank. We waren daar nu nog met z'n vieren want de andere drie hadden reeds lang een andere eetgelegenheid opgezocht en daar waren wij niet rouwig om. En ook op deze maandagavond liepen we op ons gemakje naar Frank toe en omdat we nog even naar het postkantoor moesten maakten we een kleine omweg. Nog scheen de zon uitbundig maar de middagwarmte was voorbij en het was een genot om te lopen. Bij het postkantoor was het druk en de oorzaak bleek te liggen in het feit dat er juist aan het tegenovergelegen station

een Rode Kruis hospitaal trein was aangekomen. De achterzijde van het postkantoor werd gebruikt om er de gewonde soldaten binnen te dragen en een poosje stonden we ernaar te kijken. Sommigen mankeerden niet veel en zaten lachend op de brancards, doch er waren ook zwaargewonden bij en dat was wel onberoerd gezicht en deed ons opnieuw beseffen dat er een felle oorlog woedde. “Jé, jé”, orakelde Willem: “Da hedde der van as gevechten wilt”, maar wij haalden de schouders op en Toon zei: “ze zullen ook niet allemaal graag de oorlog zijn ingegaan, maar ze moesten ook”. Het maakte echter niet zoveel indruk op Willem en hij redeneerde: “Da kan goed, maar wij zitten hier toch ok maor en die-en verrekte Engelsen laoten ons ok zitten, de luizakken”. Of hij dit echter zo erg vond geloof ik niet, want hij grijsde er eens vriendelijk bij en wij schoten in de lach. Het was toch ook zo'n type die Willem, als hij zijn “sjekske” maar roken kon dan was het al goed. Ondertussen liepen we verder tot aan de ijzeren voetbrug, gingen die over en kwamen zo op de weg naar Otto Frank's Wirtschaft. Het was er rustig en koel, de ramen stonden open en we keken op het brede stationsempacement aan de overzijde van de Fils. Dorst hadden we nu toen het Göppinger Radbier niet snel genoeg kwam. Willem keek misnoegd naar het buffet en mompelde halffluid: “Hé

sakkerju waor blijf dees bier, ik hee dorst bah.bah". Wij schoten weer in de lach en Maria, de dienstster, die het net zag eveneens en ze kwam snel met vier glazen bier. "Warum schimft de Kamerad?", vroeg ze. Doch Willem verstond daar natuurlijk weer niets van en bromde: "Niks te kameraden, Gosgelukkig ik gaoj kapot van den dorst" en meteen nam hij een grote slok. Koos verslikte zich in het bier van het lachen en Maria lachte ook maar mee. Ja, die Willem daar kon je wat mij afgelachen als hij bezig was in zijn kromme taaltje en hij wist altijd de stemming er in te houden. Eens was hij een hele week ziek, hij lag de ganse dag in zijn krib met zijn hoofd onder de dekens en at nog rookte. Vrijdags knapte hij een beetje op en probeerde wat te eten toch het maakte hem niet en hij mopperde: "Bah, bah, wat zei ik ziek, dees brood smaakt ôôk al nie, nee hoor ik gaoj weer gauw te bed". Net toen hij in bed stapte kwam er één binnen en vroeg: "Hoe gaat het ermee Willem?". Willem grensde zijn lelijkste gezicht en antwoordde: "Moedde gij dà nog vraogen, ik gaoj kapot" en meteen dook hij weer onder de dekens. Wij smoorden van het lachen en dat deed Willem weer onder de dekens vandaan komen. "Gullie kúúúnt gemak lachen", zei hij: "Maor ik zit er mee en dien verrekte Engelsen laoten oe hier ok maor zitten". Wij opperden dat ze toch wel eens zouden komen

en Willem mopperde: "Het is te hope, maor dan zei ik alláááng kapot en als den Duts het wint dan gaoj ik in 't kanaol mijn eige versuipe". En met deze woorden nam hij weer een duik onder de dekens en liet zich niet meer horen. Maar enkele dagen later rookte hij zijn "sjekske" alweer en toen wij opmerkten dat hij toch nog leefde grijsde hij en zei: "Och, ik gaoj nie so gauw kapot as gullie denk, maor als den Duts den oorlog wint gaoj ik toch in 't kanaol, da is". Ja, beste lezers, veel fraais is het niet wat ze hier te lezen krijgt maar deze ontboezemingen van Willem zijn toch te mooi om ze te onthouden. Een dan dat gezicht van hem bij dergelijke uitlatingen, daar moesten wij altijd het meest om lachen. Overigens was Willem een doodgoed mannetje dat alles voor je over had en bij wie je nooit tevergeefs om hulp klopte. Dinsdag, na de paasdagen, waren wij dus weer aan het werk getogen doch het was weer geen lange week. Want op vrijdag 30 april hoorden wij dat de fabriek de volgende dag ter gelegenheid van de 1e mei gesloten zou zijn en naar het werk werd ikzelf begon naar de diverse winkels omdat die ook gesloten zouden zijn wat wij niet eens wisten. Hoe konden wij dat ook weten, wij die uit het doodnuchtere en burgerlijke Nederland kwamen waar men zelfs niet de minste belangstelling toonde voor het meifeest van de sociaal democraten. Doch hier in Duitsland hadden de nazi's zich van de

1 mei dag meester gemaakt. De oorspronkelijke gedachte die aan deze arbeidersfeestdag ten grondslag lag, was door hen verwrongen tot een walgelijke karikatuur van militarisme en machtsideologie, dus was er hier voor mij ook geen aardigheid aan. Want de enigszins socialistische sympathieën die ik altijd gekoesterd had kwamen toch ook helemaal niet overeen met dit nazi systeem. En toch was het feit dat men in een bepaald land de 1 mei dag als een algemene en nationale feestdag had ingevoerd van belang genoeg om indruk op mij te maken. Zeker, ik had met de wijze van vieren niets op en ik walgde van de natie regime waar ik was door deze afkeer nog niet zo verblind of ik kon toch de enkele goede dingen die dit systeem inhield nog wel opmerken. De sociale toestand in Duitsland was zelfs voor de leek toch niet werkelijk slecht te noemen en er waren meer dingen die mij aantrokken, ondanks de afkeer die toch steeds weer bij mij opkwam tegen het nazi systeem. In ieder geval, hoe ik er ook over denken mocht, één ding was zeker. Ik verlangde hartstochtelijk naar de bevrijding van deze Duitse furie over Europa, maar toch verlangde ik niet helemaal terug naar de vooroorlogse verhoudingen en beslist niet in Nederland. Och ik was 18 jaar toen de oorlog uitbrak en lang niet goed op de hoogte met politiek en al wat daar verband mee hield maar toch had ik reeds toen een vage afkeer van die sfeer die men in Nederland "Nationaal" pleegde te noemen

doch die ik heel goed herkende als een miserabel mengsel van liberaal-conservatieve "christelijke" burgerlijkheid. Misschien voor tal van mensen heel goed aanvaardbaar, doch voor mij toen reeds een afstotende sfeer en werk pas later begreep de sterke invloed van het echt- Hollandse calvinisme dat zich wel altijd tegen het socialisme keerde doch zo gaarne aanpakte met het verworpen liberalisme. Was niet Colijn, ondanks hun staatkundige kwaliteiten, op politiek gebied veel meer een liberaal dan een calvinist? Zo jong als ik was voelde ik deze dingen toch reeds heel duidelijk en het was mijn manier van praten en denken die mijn vader tenslotte de christelijke bond van spoorwegpersoneel deed verlaten. Ik voelde me al te duidelijk dat we daar niet thuishoorde toch was dit geen afkeer van kerk en godsdienst. Doch ik kon de verdrietige gedachte nooit van me afzetten dat mensen zoals wij, met de radicale linkse theorieën, schijnbaar niet bij de kerk konden behoren. Maar toen kende ik ook het vrijzinnige protestantisme nog niet, ik wist wel van het bestaan af doch begreep de grondgedachte ervan niet. Ja en toen kwam de oorlog en deed dit alles verdwijnen en eigenlijk pas op de 20e mei 1940 wist ik wat nationaal gevoel betekende en in de komende jaren verbaasde ik mij vaak, over de eenheid van ons Nederlandse volk tegen over zijn binnen- en buitenlandse belagers.

ook ons vorstenhuis kreeg eigenlijk toen pas betekenis voor mij en de koningin in Londen was voor mij het grote symbool van de eenheid. Ik had ook niet gescholden toen zij Nederland verliet in de droeve meidagen, want misschien beter dan de vorige oranje klanten besepte ik de staatkundige noodzakelijkheid van dit vertrek. En ik hoop op betere tijden en geloofde vast dat juist deze oorlog in staat zou zijn om grote veranderingen in ons volk te doen plaatsvinden. Dit waren zo mijn gedachten In 1941 en 1942 totdat mijn vertrek naar Duitsland ook in mijn eigen leven een zo grote verandering bracht en ik pas werkelijk goed wist wat het betekende om te kunnen spreken over "Het Vaderland".

Het stond dus voor ons vast dat die 1 mei dag van het jaar 1943 niets meer betekende dan een extra vrije dag en ook in Göppingen merkte je er vrijwel niets van. Slechts wat lui van de S.A. zag je lopen in de gehele uniformen en mijn afkeer van die kerels is in Duitsland altijd enorm geweest. Veel erger nog als van de S. S. die tenminste nog naar het front gestuurd werd, maar deze S.A. kerels presteerde alleen maar een hoop branie. Doch ook hier kwam ik weer voor een gemoedsconflict te staan toen ik zag Herr Baumann, de Betriebsobman van Bader ook in zo'n uniform rondliep en dit was nu juist zo'n gemoedelijke rustige man. Zelfs toen hij eens in de keet kwam er een politiek gesprek aanknoopte kon ik

geen afkeer van hem krijgen, hoewel hij toch heel wat dingen zei waar ik het helemaal niet mee eens was. Maar wat wist de man eigenlijk van de hele toestand af? Toen hij beweerde dat de Duitsers helemaal geen kwade bedoelingen hadden met Holland kon ik, hoewel ik eigenlijk niet aan het gesprek deelnam, toch niet nalaten te zeggen: "U Moest eens een kijkje kunnen nemen in Holland, Herr Baumann, en zien hoe de Duitsers daar te keer gaan". Doch hij keek mij rustig aan en antwoordde: "Ja, was wollen Sie, Krieg ist nun einmal Krieg". Het was nu eenmaal oorlog beweerde hij en als de Nederlanders verzet boden tegen de Duitse maatregelen dan moesten ze daarvan de gevolgen ondervinden. Ja, dat was een simpele redenering en dat kon ik hem als Duitser niet eens kwalijk nemen maar ik had er als Nederlander de meningen over doch zweeg verder maar. Doch als mens mocht ik deze Herr Baumann toch wel en dat is sindsdien mijn richtsnoer gebleven. Om elkaar zoveel mogelijk als mens te beoordelen omdat politieke gevoelens maar al te vaak de harmonie verknoeien en vergiftigen. Welnu wij brachten die 1e mei dus nogal rustig door, wandelden wat de stad en pikten een bioscoopje. Op de avond van deze dag werd de rust van ons zevental in de keet echter verstoord door de komst van twee nieuwe jongens. Het waren een zekere

Joop Oor uit Utrecht en Piet Broos uit Waalwijk. Erg leuk vonden wij het niet, vooral toen ze vertelden dat er nog wel meer zouden komen maar ja Het waren toch ook landgenoten. En ze brachten nieuws uit Holland mede dat nogal beroering verwekte in onze rustige keet. Want het bleek een verwarde toestand te wezen in Holland, waar wij wel iets gehoord hadden nog verder niet op ingegaan waren. Het bleek dat het verzet in Holland fel was opgelaaid en vooral in Noord-Brabant heerste een ware stakingswoede. De oorzaak lag in het opnieuw wegvoeren van krijgsgevangenen maar helaas kon men bitter weinig beginnen omdat van buitenaf nog niet op hulp gerekend kon worden. Het gerucht ging dat de regering in Londen het plan had om in Holland een spoorwegstaking te laten uitroepen doch dat de Engelse minister-president Winston Churchill dit met klem had afgeraden. In Amsterdam had de gemeentetram paar dagen gestaakt doch de Duitsers waren met geweld opgetreden en zo doofde het openlijk verzet weer uit. Veel wijzer werden wij dus ook niet van de toestand en het kon ons alleen maar ongerust maken. De sfeer van de keet was wel gezelliger geworden en vooral de Utrechtenaar Joop Oor was een gezellige kerel 's avonds lagen we op onze kribben uren te lachen en te praten. Er was nog iets wat ik prettig vond, hoewel het weinig te betekenen had. Dat was een meisje dat in de Metzger-

strasse woonde en bijna iedere dag liep te wandelen met twee kleine kinderen waarom wij haar het kindermeisje noemden. Ze had grote bruine ogen en kon je altijd zo eigenaardig aankijken als je met een brief in de hand uit de poort kwam. Het was alsof ze mee voelde in je vreugde over zo'n brief en daarom vond ik het zo sympathiek meisje. De Brabanders dachten dat ik een beetje gek op haar was doch daar lachte ik maar eens om. Aan verliefdheid dacht ik niet en zeker niet in Duitsland want daarvan vreesde ik toch voor moeilijkheden wanneer ik eventueel weer naar huis zou Gaan. Maar ik geloofde toch niet dat het meisje zo'n verachting had voor de "Ausländer" als sommigen harer landgenoten. Ondertussen leerden wij Göppingen steeds beter kennen en één van mijn lieveling plekjes was het zogenaamde berghutje zoals ik het noemde. Bezijden de Wirtschafft van Otto Frank ging een weggetje langzaam stijgend naar boven en kwam uit op paadje dat vlak langs de helling van de bergachtige hoogte liep en daar stond het hutje. Er stonden banken in en aan de voorzijde had je een prachtig uitzicht over het stadje en vaak stond ik er te kijken. Vooral op de avonden van een warme dag was het een genot om vanuit berghutje over het oude Zwabische stadje te staan kijken dat daar zo vredig tussen de bergen lag en dat als het ware afge-

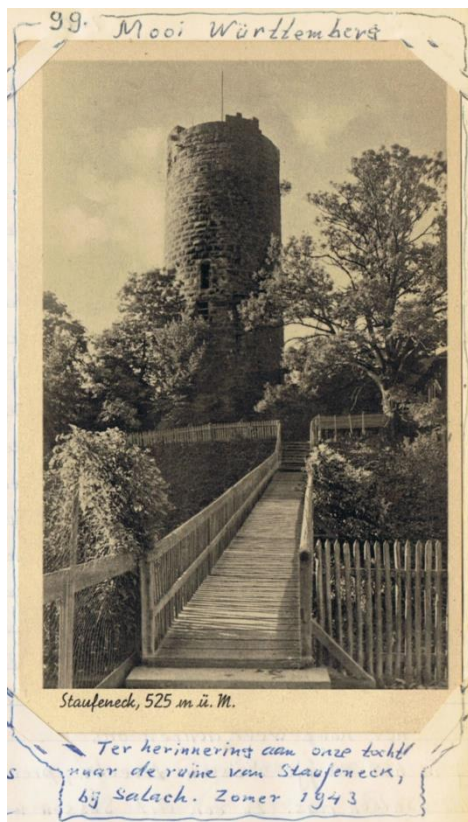
sloten was van de overige wereld. Soms heerste er zo'n intense stilte dat het wel leek alsof er geen menselijke wezens meer bestonden. De meesten van de oudere jongens voelen zich dan niet op hun gemak, het bracht je aan het piekeren vonden ze doch dat kon ik niet vinden. Zeker ik hield ook van gezelligheid en mensen om me heen, doch af en toe zocht ik graag de stilte van dit bergkruisje op om over het stadje te kijken en mijn gedachten de vrije loop te laten. Sombor maakte hij dit helemaal niet, integendeel het gaf mijn nieuwe moed en kracht om verder te gaan en als ik een enkele maal wel eens erg te kampen

had het verlangen naar huis en haard, dan ging ik naar het berghutje en kwam weer in de rechte stemming. Onze uitstapjes waren echter ook nog niet afgelopen en op aandringen van Heinrich Quadt besloten wij eens naar een Salach te gaan, waar deze woonde, om daar de omgeving te bewonderen. Het was een mooie zonnige zondagmiddag toen wij dit plan gingen uitvoeren en met de gewone elektrische trein die uit Stuttgart kwam en naar Ulm ging, reisden wij naar Salach. Daartussen lag nog Eislingen en wat Salach betreft, dit was een klein pittoresk dorpje met een prachtige omgeving. Heinrich Quadt stond aan het station te wachten en liep een eindweegs mee op, doch tot onze verbazing ging hij niet helemaal mee. Aan het einde van het dorp wees hij ons op de prachtige bossen van de omgeving en duidde ons de weg die wij lopen moesten nader aan. Toen nam hij afscheid van ons en zei: "Nu jongens, veel genoeg op de wandeling en tot morgen op de fabriek". Wij vonden het toch wel jammer dat hij niet meeging maar begonnen toch welgemoed aan onze wandeling en Quadt had niets te veel gezegd. Het was een schitterende omgeving, brede paden voerden door de uitgestrekte bossen en verderop begon weer het bergachtige heuvelland. Natuurlijk was ook de lucht weer hemelsblauw en scheen het heerlijke Schwäbische zonnetje over bergen, bossen en dalen. Onder veel vrolijkheid en gezelligheid

kwamen wij tenslotte bij een oude ruïne terecht en daar bleek dat je voor 10 pfennig op de ronde toren kon klimmen. Die toren riep herinneringen bij mij op aan een oud speelgoedfort dat mijn broer en ik vroeger eens gehad hadden. Vanaf die toren hadden wij een meer dan schitterend uitzicht over het landschap. Overal slingerden de berg- en heuvelketens zich door het groene landschap dat in volle bloei stond. Bossen wisselden dit alles af en in de verte zagen wij Göppingen liggen. Er was net een trein vertrokken en met onze ogen volgden wij hem op zijn tocht door het groene paradijs. Wij zagen hem stilstaan in Eislingen en later in Salach. Daarna draaiden wij ons om en zagen hem in de richting van Süssen verdwijnen. Lang verwijlden wij nog op de oude ronde toren en spraken ook nog vele landgenoten. Op een gegeven moment bogen wij ons weer over de brede muur en keken naar het rumoerige leven beneden ons. Aan de toren was een restaurant verbonden waar bier en cider (Sprüdel) te koop was en daar wemelde het natuurlijk van de mensen. Om de toren met uitspanning heen lagen de prachtige dalen en boomgaarden en daar ontdekten wij twee meisjes die steeds naar boven keken en groetend zwaaiden. Wij konden eerst niet begrijpen wie dat waren, totdat wij ontdekten dat één van de twee meisjes het kantoor meisje van Bader was. "Nou, nou", zei ik tot Koos "zij schijnt het nogal met ons op te hebben". En Koos antwoordde

"o ja, als je het een beetje handig aanlegt is het best mogelijk om met haar uit te gaan". Wij voelden daar echter geen behoefte aan maar wel zag Frans Klijsen later eens kans om een avond met haar uit te gaan. Maar wat wij in Duitsland voor kerels waren weet ik nu nog niet, meisjes konden ons maar heel matig interesseren. Het duurde nog een poosje voordat wij van de toren afgingen, zo gezellig was het daar en steeds weer boeide ons het uitzicht op de omgeving. Maar eindelijk ondernamen wij toch weer de tocht naar beneden en daar trof ons opnieuw de prettige sfeer in en om het kleine uitspanningsrestaurant. Daarom brachten wij ook daar nog een genoeglijk halfuurtje door alvorens te vertrekken. En toen stapten wij weer op sloegen de eerste de beste weg in die we tegenkwamen, want wij wisten in het geheel niet meer waar we nu eigenlijk vandaan gekomen waren. Het werd weer een bijzonder mooie tocht waarop onze ogen weer veel zagen en tenslotte kwamen wij weer bij een helling uit en beneden liep de weg. Ja, wat zouden we doen? De helling was nogal steil en Willem Heuvel voelde er al direct niet veel voor om eraf te gaan. De vorige week had hij ook zoiets gedaan en was meer naar beneden gerold dan gelopen. Maar deze helling stond vol met dennenbomen en onze redenering was dat het toch mogelijk moest wezen om van boom tot boom te hollen en zodoende de ergste vaart

wat te stuiten. Willem bleef echter mopperen: "het gaoj nie goed, dá zeg ik oe". Doch wij lieten ons niet ontmoedigen en met de kreet "Hup Holland" werd de helling genomen. Nu, het viel toch niet mee hoor en menigmaal dreigden wij het voorbeeld van Willem te volgen. Die bracht er ook nu weer niet veel van terecht en maakte de meest wonderlijke capriolen wat alweer niet weinig onze lachlust opwekte. Maar eindelijk stonden wij dan toch beneden op de weg en keken elkaar eens grinnikend aan en Willem raasde: "Gosgelukkig wá zei ik moech van dá löpe van die-en aokeligen berg, gullie zijt zeker nie goed bij?". Evenwel stak hij tegelijkertijd een sjekske op dus liep het nogal los met hem.

Die Willem had ook van die wonderlijke kromme benen, daar kon je wel een vaatje bier tussendoor rollen, maar ook voor ons was het een geluk dat er bomen stonden wat anders was beslist een rolfeest geworden. Doch aan lachen was geen gebrek en je snapte eigenlijk niet waar toch altijd al die zotte opmerkingen en uitdrukkingen vandaan kwamen, die wij zoal bezigden. En nu stonden wij dan weer op de asfaltweg of tenminste wat daar voor door moest gaan. De moffen hadden er beter aan gedaan hun wegen eens wat op te knappen in plaats van half Europa onder de voet te lopen zo redeneerden wij. Maar wij tippelden weer verder en trokken weer door een bos en stonden daarna weer op een weg waar een groot kamp van Franse krijgsgevangenen lag. Het was er maar een smerige rommel, vonden wij, doch het scheen de Fransen niet te deren. Maar wij voelden toch opnieuw weer hoe gelukkig hij eigenlijk nog waren dat wij tenminste vrij waren om te gaan en te staan zodat wij er op uit konden trekken al waren wij dan ook wel aan zekere grenzen gebonden. Al spoedig lag het kamp weer achter ons en tenslotte kwamen wij in het dorpje Süssen terecht, precies één station verder dan Salach dus. En ook dit Süssen was weer zo'n echt Zwabisch dorp met een aantrekkelijke sfeer. Wij hadden al spoedig het station gevonden doch het was bij vieren en het duurde nog wel een uur voordat er een trein kwam. Wel ging ik echter

vast kaartjes halen in het stille stationshalletje. Ik vroeg aan de lokettiste om een aantal "Rückfahrkarten" naar Goepingen en ik sprak deze naam ook zo uit. Waarom ik dit deed? Wel omdat er op het stationsgebouw van Göppingen inderdaad "Goepingen" stond en ik dus wilde proberen of men inderdaad op die naam zou reageren. Wel dat deed het meisje achter het loket inderdaad maar allesbehalve vriendelijk. "Das heist Göppingen" snauwde zei mij toe doch eigenwijs zijnde gaf ik ten antwoord: "Das kann schön stimmen Fraulein, aber auf dem Bahnhof stehet doch " Goepingen". Herr nu echter deed zijn nog onvriendelijker een snauwde nogmaals "Nein das heist Göppingen also!" En dit laatste woordje kende ik te goed om niet te weten dat het zoveel betekende als punt, basta, mond verder houden. En ik begreep ook wel rond deze snauwende jongedame zo onvriendelijk reageerde. Zij had natuurlijk al heel gauw gemerkt dat ik een "Ausländer" was en kon het daarbij ook niet uitstaan dat die een plaatsnaam verkeerd uitsprak en bovendien nog gelijk wilde hebben. Doch daar ging het niet om, ik wist drommels goed dat men altijd van "Göppingen" sprak en wilde alleen maar eens weten hoe het nu met die naam "Goepingen" zat. Dat was dan zeker een vroegere spelling van de naam geweest en in ieder geval had ik de lokettiste er al heel gauw mee op de kast gekregen. Grinnikend kwam ik

dan ook bij de jongens terug die op een hekje zaten vanwaar wij direct het zicht hadden op de perrons van het station Süssen. Verderop lagen de bossen en daar bovenuit zagen wij ook nu weer de ronde toren van Staufeneck waarop duidelijk de mensen te zien waren die op de torenomloop heen en weer liepen. Zo vergleed dit uur en tegen vijf uur werden de perrons opgesteld want het was de gewoonte dat de perrons niet toegankelijk waren wanneer er geen trein te verwachten was. Om vijf uur arriveerde de trein uit Ulm en het was nog een hele toer om er in te komen zo propvol was het, maar wij zouden geen Hollanders zijn als het niet lukte. Enfin, nog geen kwartier later stonden wij alweer op het perron te Göppingen en van daaruit koersten wij direct naar Wirtschaft Otto Frank. Zo hadden wij dus weer een bijzonder mooie middag achter de rug en begon de nuchtere werkweek weer. Voor de eerste maal maakten wij nu een luchtalarm op de dag mee, het was woensdagmiddag tegen vijf uur. En het werk werd gestopt. Allen gingen naar de geïmproviseerde schuilkelder ergens onder de fabriek en daar zaten wij een drie kwartier. Het licht van de zonnige namiddag drong overal doorheen en het was eerder een gezellige boel dan een angstige toestand. Er werden dan ook helemaal geen vliegtuigen gehoord en om kwart voor zes loeiden de sirenes van Göppingen: "Entwarnung (alles veilig)". Gewerkt werd er niet

meer en zo hadden wij dit ook weer gehad. Overigens waren de werkdagen nooit vrij van een zekere eentonigheid, hoewel soms onderbroken door gezellige dingen die in de keet of in de fabriek werden uitgehaald. Ook werden in de werkweek meestal de plannen gemaakt voor de komende zondag maar de meeste uitstapjes kwamen toevallig tot stand. Op een mooie zondagmiddag ging ik weer eens samen met Koos wandelen en wij hadden enigszins het plan om daar de Hohenstauffenberg te gaan maar daar kwam deze keer nog niets van terecht. Wel kwamen wij bij het lesvliegveld terecht, ook al gelegen tussen de prachtige bossen en wij verbaasden ons er over hoe vrij en ongestoord hier alles te bekijken viel. Wel was het vliegveldje zelf afgezet met prikkeldraad maar verder had je niets geen last en wij genoten dan ook van wat er te zien viel en omdat wij daar nogal lang bleven rondlopen kwam er van de wandeling naar de Hohenstauffenberg die middag niet meer terecht. Maar op een andere zondagmiddag toen de zon heet blakeren boven het stadje stond en wij geen zin hadden om een bioscoop in te gaan, kwam de wandeling naar de bekende berg toch nog tot stand. Wij liepen de Hauptstrasse uit en kwamen ongemerkt op de Hohenstauffenstrasse en toen bekwam ons de lust om toch eens naar de berg te gaan ondanks de hitte en het feit dat het een heel eind lopen was. Aan het einde van de Hohen

staufenstrasse lag het kerkhof van Göppingen en de evangelische Oberhofenkirche. Daar boog de weg naar linksaf en stond een bord met het opschrift: "Hohenstaufen 8km". Met goede moed liepen wij door een kwamen ook nu weer langs het vliegveld en zo in het bos waar wij nog een poosje toefden. Er kwam een man naar me toe die om wat vuur voor zijn uitgedoofde sigaret vroeg en toen ik hem dit verschaftte, bood hij mij nog een sigaret aan ook. Dit was inderdaad een zeer aardige attentie en ook verder maakte deze Duitser een welwillende indruk. Wij wisselden nog enige woorden en toen vervolgde hij, na een vriendelijke groet, zijn weg. En ook wij gingen weer verder, de weg was echter lang en er kwam niet zo spoedig een einde aan het bos. Doch plotseling waren wij toch aan de bosrand gearriveerd en hadden nu een schitterend gezicht op de omgeving. De zon koesterde ons met een milde warmte en vol bewondering keken wij over het groene golvende landschap onder de strak blauwe hemel. Achter ons lag het bos en voor onze ogen waren de bergachtige heuvels met daartussen de slingerende zandpaadjes. En links lag dan ons einddoel de heerlijke berg van Hohenstaufen, één der drie "Kaiserbergen". Maar hij was nog ver weg en lang konden wij op dit plekje aan het eind van de regel, hoe mooi het ook was, toch niet blijven en na het roken van een sigaret zetten wij de tocht naar de berg opnieuw

voort. En al spoedig moesten wij klimmen en langzaam
stegen wij omhoog en zagen het land in al zijn pracht liggen.
Een wonderlijke sfeer lag over alles, een sfeer die men aanvoelt
doch die niet te omschrijven is. Altijd weer pakte mij deze sfeer

van het Zwabische land, deze geest van ruimte en van stilte, de
blijde sfeer van de heuvel- en bergketens onder de blauwe
lucht van de Zwabische zomer. Sterkte en bemoediging bracht
deze sfeer mee als het leven in Würt-

temberg niet zo vlot ging en alles somber en onzeker leek. Maar veel sterker en mooier nog was de herinnering aan deze sfeer in de naoorlogse jaren. Jaren die zoveel verloren illusies te zien gaven, zoveel tegenslagen en ook stil verdriet brachten over dingen en problemen die je niet aan kon. Vaak in de somberste buien was daar eensklaps de gedachte aan het Zwabische bergland en dan leek het alsof alles ineens weer zonniger en hoopgevender werd. Te beschrijven is dit niet en slechts persoonlijk weet ik van deze stille sterkende kracht der herinnering. Geen herinnering aan mensen of instellingen, doch aan een landstreek, aan de natuur zelf. En slechts wie dit kan aanvoelen, die begrijpt ook met diepe ernstige liefde voor het Zwabische land, een liefde die bijna gelijk staat aan de gevoelens voor het eigen vaderland. Ja dit kwam mede door deze sfeervolle berg van Hohenstaufen waarop wij nu stonden en zover wij konden uitkeken over het landschap van Württemberg. Daarna keken wij op de berg nog eens wat verder rond en zagen nog de fundamenten liggen van het eens zo trotse kasteel der Hohenstaufen keizers. Alles ademde hier rust en historie maar ook de moderne tijd liet zich niet onbetuigd en zo richtten wij onze schreden naar de zogenaamde "Schutzhütte" die nu op de top van de berg stond. In goed Hollands vertaald zou men het eens schuil-

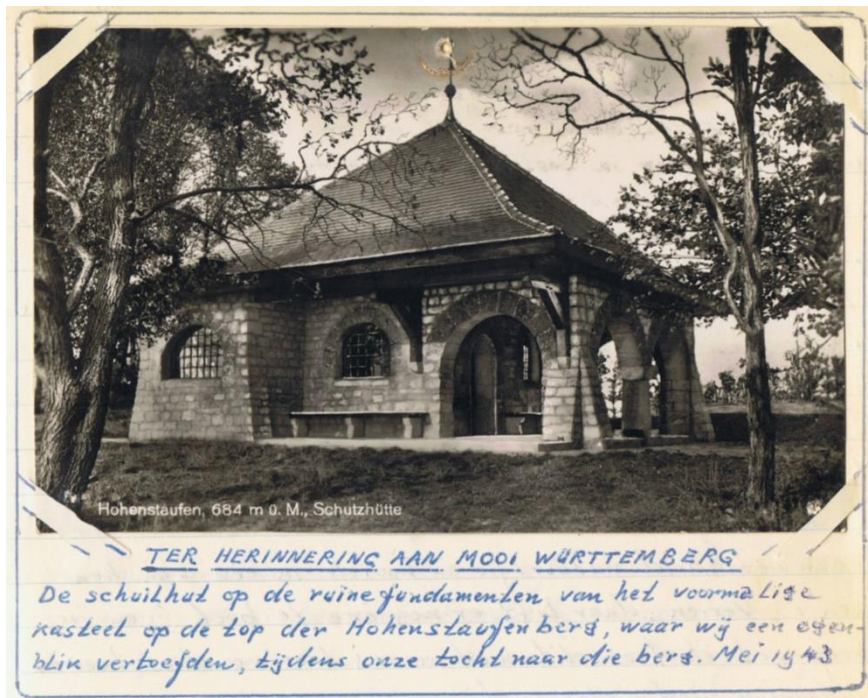
hut kunnen noemen voor het geval er plotseling slecht weer op kwam als men op de berg vertoefde. Doch ook nu, terwijl de lucht blauw was en de zon fel scheen, was de hut ons zeer welkom. Want je kon er niet alleen uitrusten doch ook bier of cider krijgen en de wanden hingen vol met prachtige ansichtkaarten van de Hohenstaufen en omgeving. Wij bestelden een glas bier en zochten een aantal kaarten uit en daarna bleven wij nog een halfuurtje zitten. Maar het was nog een hele tocht terug naar Göppingen en dus stapten wij weer op, liepen de bergtop nog eens rond en bewonderden beneden ons het lieflijke dorpje Hohenstaufen. Het was reeds over vijven toen wij de berg weer afdaalden, allen gewapend met een stevige stok die het lopen vergemakkelijkte en éénmaal weer op de begane weg gekomen, zetten wij er een stevige pas in en vrolijk fluitend en op de maat van de tikkende stokken lopend liepen wij de lange warme weg terug naar Göppingen. Wel vermoeid doch zeer voldaan kwamen wij daar aan toen de zon reeds ver gedaald was. 's Avonds, op onze kribben gelegen, praatten wij nog genoeglijk wat na over de indrukken van deze heerlijke zondag en toen daalde langzaam maar zeker de slaap over ons allen neer. Doch ik lag nog lang wakker en dacht aan de oude berg en de historie van het vergane keizersslot totdat de slaap zich ook over mij ontfermde.

Hoofdstuk 4

VERLOFS LIEF EN LEED – OUDE KAMERADEN ONMOETEN ELKAAR IN GÖPPINGEN – EEN WEEK IN DE ONGEVALLENWET EN WAT ER AAN VOORAFGING – ZOMER IN DE BERGEN

Er was in onze keet de laatste tijd nogal wat veranderd sinds op 1 mei de twee nieuwe kameraden hun intrede hadden gedaan. Want dat was nog maar een begin in elk ogenblik konden er nog meer komen. Ondertussen bleef de Utrechenaar Joop Oor niet lang bij ons, hij was oorspronkelijk timmerman van zijn beroep en vond al spoedig in de stad een werkkring in die geest. Zodoende vertrok hij dus bij Bader en ook uit de keet. Wij vonden dit wel jammer want deze Joop was een gezellige levenslustige kerel, maar wij zagen hem toch nog wel eens. En zo kwam dan die woensdagavond waarop wij, na zes uur in onze keet gekomen, deze druk bezet vonden met nieuwe kribben, kisten en koffers. Onze nieuwe kameraden, zoals Herr Hägele luidkeels beweerde, waren dus aangekomen maar erg enthousiast waren wij daar beslist niet over. Het was een vreselijke rommel in de keet en de nieuw aangekomenen hadden nogal praats ook. Het waren geen jonge jongens doch allen getrouwde mannen van ver in de 30. Allen waren zij in militaire dienst geweest en omdat de Duitsers alle voormalige krijgsgevangenen en soldaten weer naar

Duitsland wilden voeren, waren zij van de leer fabriek “Den Amstel” uit Waalwijk naar hier gekomen. Die leer fabriek in Waalwijk stond sedert de Duitse inval ook onder beheer van Bader en daarom had men dit zo geregeld. Want natuurlijk konden zij hier beter werken dan in een krijgsgevangenkamp zitten, maar tevreden waren zij lang niet. Hun namen luiden: Chris de Peffer, Toon de Negro, Piet van Helvoirt, Tinus van der Wiel en Paul Korthout. Vooral deze laatste kerel was een enorme praatmaker en

zou wel eens orde scheppen in deze keet van jonge kerels zoals hij ons noemde. Dit zei hij niet waar wij bij waren doch door een toeval kreeg ik het te horen. Ik voelde me namelijk de volgende ochtend niet goed en bleef liggen. Het was ongeveer half negen dat ik wakker werd van het praten dat onze nieuwe gasten deden. Zij hadden er helemaal geen erg in dat ik ook nog op bed lag en zo ving ik hun gesprekken op alsmede ook de later denkende opmerking van Paul Korthout. Ik besloot mij maar eens om te draaien want het was zeker niet mijn bedoeling om heimelijk hun gesprekken af te luisteren. Ja en toen merkten ze mijn aanwezigheid natuurlijk en hoorde ik één van hen zeggen: "verrek, daar ligt er nog éne te bed" en ik begreep wel dat ze dit niet zo erg leuk vonden, hoewel ze natuurlijk niet wisten wat ik van hun gesprekken gehoord had. Nu, wat hun zin voor orde betrof, het is nog nooit zo'n bende in onze keet geweest sinds wij die kerels erbij hadden en wij beleefden de kinderachtigste dingen met hem. Gelukkig vertrok de bazige Paul Korthout enkele dagen later reeds naar de fabriek van Bader in Ugingen. En dan was er nog een zekere heer Kuipers die ik nog niet genoemd heb, doch die zich in vele opzichten onderscheidde van de andere vijf. Hij was evenals wij allen ongetrouwd en de broer van een zekere dr. Kuipers uit Waalwijk. Hij was dus

wel enigszins iemand van goeude afkomst en in alle opzichten een heer maar bovendien nam hij ons ook zeer voor hem in door zijn eenvoud en vooral kameraadschap. Hij werkte in Esslingen op een kantoor en verliet iedere ochtend om half zeven de keet om de trein naar die stad te nemen. Enkele weken later moest hij zich daar blijvend vestigen en ons dus verlaten, wat hem erg speet. Want hij hield van het leven in onze keet en voelde zich bij ons thuis. Lang zijn al deze mannen echter niet in Duitsland geweest. Paul Korthout en dhr. Kuipers gingen al spoedig met verlof en keerden niet terug. Met de vier die in onze keet overbleven beleefden wij de grootste ellende toen ze in de gaten kregen dat het met die krijgsgevangenschap niet zo'n vaart had

gelopen als zij wel vreesden. Van alles probeerden zij maar om weg te komen en het begon met Chris de Peffer die een maagkwaal beweerde te hebben en ook inderdaad werd afgekeurd. Ieder ogenblik zaten ze op kantoor en maakten de toch al kortaangebonden Bader tot een niet te genieten mens. En waarschijnlijk hebben wij het daaraan te danken dat het ons steeds weer beloofde verlof tenslotte geheel in de soep viel. Het was een trieste geschiedenis met dat verlof en het ware zeker beter geweest als men ons op dit punt eens wat minder illusies had voorgespiegeld. Het begon al voor Pasen toen de gebroeders Spijkerman beweerden dat wij verlof gehad zouden hebben als de trein niet reeds vol was geweest. Daarna werd er weer gesproken van begin mei, vervolgens de datum 16 mei vastgesteld. Het ging niet door en reeds hadden wij ons er mede verzoend toen Adri Vroenhoven op een ochtend ons allen in de fabriek opzocht en opgewonden verzekerde dat er nu plaatsen gereserveerd waren in de verlof trein die de 7e juni uit Stuttgart zou vertrekken. Wij konden het gerust naar huis schrijven ook, zei hij en één der gebroeders Spijkerman deed er des middags nog een schepje op door te beweren dat hij de papieren van onze reis op het kantoor had zien liggen. Kon het dan ook anders dan dat wij verheugd waren en vooral ik was zeer verheugd. Want steeds weer greep mij toch het verlangen naar het va-

derland en ik had vele plannen voor mijn verlof. Helaas het is zeker niet de eerste maal in mijn leven geweest dat ik mij naïef en geheel overgeven aan mijn blijdschap, liet verblinden door mooie woorden en valse hoop. Maar nog wist ik niet welk een teleurstelling mij zou wachten en iedere dag verheugde ik mij op het komende verlof en dacht aan mijn plannen. Ondertussen waren er op zaterdag 11 mei weer de jongens uit Waalwijk bijgekomen en het viel mij op dat één van hen zoiets als een bijbeltje of gezangboekje bij zich had. Ik maakte Koos er attent op en de volgende dag spraken wij de bedoelde persoon aan en vroegen hem of hij wellicht protestant was. En inderdaad bleek dit het geval te zijn en het gaf ons direct een band want al hadden wij helemaal geen hekel aan de Katholieke jongens, toch was het weleens vervelend om nooit anders dan over de mis en de pastoor te horen. Overigens moet ik wel bekennen dat ik feitelijk slechts in naam protestant was want sedert 20 jaren had ik geen kerk meer gezien. En toch, soms door een diep verlangen naar de geestelijke dingen overvallen, maakte dit proces maakte hier in Duitsland langzaam vorderingen. Ondanks het etiket voor christelijkheid echter bleek onze nieuwe vriend, Jan van Selst, een vrij rauw en onverschillig heer te zijn die het leven erg makkelijk opnam. Maar kwaad was hij beslist niet en wij konden dan ook vrij goed met hem opschieten. De

beide anderen waren Piet Mulders en Tini Brok en vooral om de eerste hebben wij heel wat afgelachen. Zo naderde langzaam maar zeker het einde van mei en nog steeds verheugden ons oude zevental zich op het komende verlof. En het was op dinsdagmiddag 25 mei dat ik verheugd tot Heinrich Quadt sprak: "beste vriend, over 14 dagen hoop ik bij leven en welzijn thuis te zijn, thuis in Holland". Wie zou dit beter kunnen begrijpen dan Heinrich Quadt die zelf acht jaar in Holland was geweest. Twee dagen nog leefde ik in die vreugderoes en opgewekt fluitend liep ik donderdagmiddag 27 mei voor de vesper (schaftkwartiertje) van vier uur naar onze keet. Gezellig pratend zaten wij daar bij elkaar toen Jan Spijkerman binnenkwam en ik hem hoorde zeggen: "wie heeft er goeie zin, dan zullen we daar wel eens een eind aan maken". Meteen gooide hij wat op tafel en vervolgde: " het verlof gaat niet door" en nu zagen we pas dat het onze paspoort boekjes waren die hij op tafel had gegooid. Het was een hele klap voor ons en verbijsterd keken wij de spreker aan. Direct daarop begonnen allen door elkaar te praten en stelden Jan alle mogelijke vragen over het hoe en waarom van deze bittere teleurstelling. Doch ik hoorde dit alles niet eens meer, als verwezen was ik naar buiten gelopen en onderwijl haalde ik mijn polshorloge van mijn arm terwijl ikzelf niet wist waarom.

evenmin wist ik waarom ik eigenlijk buiten liep en half versuft ging ik de keet weer binnen. Geen verlof, weg alle plannen en weg alle blijde verwachtingen, dit kon ik nauwelijks verwerken. In de keet was de stemming ook gedrukt maar niet allen namen het even zwaar op. Willem redeneerde tenminste al weer honderduit in zijn rare taaltje, maar Adrie Vroenhoven was bleek en at niet meer. Koos sprak geen woord doch stond met een koude blik in zijn ogen voor zijn kast, doch toen hij mij zag zei hij: "laatste naar de bliksem lopen Henk en trek het je niet te veel aan". Och ja er was toch weinig aan te doen maar voorlopig was ik toch de kluts kwijt. Waarom hadden ze ons dan zo gek gemaakt? Toen ik in februari hier kwam had ik het aanvaard om misschien voor Kerstmis niet thuis te komen, doch nu leek dit onoverkomelijk. Samen gingen wij naar het kantoor doch Bader snauwde ons af en onverrichterzake gingen wij weer aan het werk. Hoe de zaak in elkaar zat wisten wij niet en wij hebben het ook nooit geweten. De gebroeders Spijkerman gaven steeds weer de schuld aan Bader die woedend geworden zou zijn door de voortdurende last die hij van de vier Waalwijkers ondervond. Bader op zijn beurt echter beweerde dat het Arbeitsamt toestemming weigerde omdat wij nog te kort in Duitsland waren. En voor al deze argumenten was veel te zeggen doch wat hadden

wij daaraan. Vooral ik maakte een moeilijke tijd door en kon maar niet over de teleurstelling heen komen. Ik maakte mijzelf wijs dat het heimwee mij nu werkelijk te pakken had doch zo erg was het nog niet. Doch ik liet mij teveel ophitsen door de beide Spijkerman broers en enkele anderen die beweerden dat ik wel wegkwam als ik werkelijk heimwee suggereerde. En dan was er nog de halfgare Chris de Peffer die zich wilden laten afkeuren voor zijn maagkwaal en maar steeds beweerde: "jij gaat met mij mee naar huis ". Soms walgde ik van de hele komedie en besloot om de dingen te aanvaarden zoals zij nu éénmaal waren maar dan weer kwam de waanzinnige gedachte naar boven om toch nog te volharden in deze houding en misschien weg te komen. Dit waren mijn zwartste weken in het Zwabenland en later heb ik er mijn hoofd weleens om geschud. Het was een warwinkel van komediespelen en werkelijke moedeloosheid. Doch wanneer dit laatste de overhand kreeg dan was er ook geen land met mij te bezeilen. En zo kon het gebeuren dat ik op maandag 31 mei eenvoudig de fabriek uitliep, naar de keet ging en in bed kroop. Waarom? Ik wist het zelf niet en kon mij niet schelen ook maar om 4:00 kwamen de anderen in de keet en Harry Spijkerman zei: "Daor hedde niks an zo, gij moet naar den dokter gaon en zeggen dâ ge nie komt eten en zo". Ja daar zat wel

iets in maar toch vond ik het een rare geschiedenis want zo erg was het nu ook weer niet. En opnieuw aarzelde ik en dacht er over om er weer aan het werk te gaan. Juist op dat moment van tweestrijd klonk weer de stem van Harry Spijkerman die sprak: "gij moet doorzetten dan komt ge wel een paar weken weg ". Dat was weer olie op het vuur en zo ging ik naar dr. Hörtling in de Marktstrasse. Helemaal in orde scheen het toch niet met mij te wezen want hij nam wel degelijk notitie van mij en verklaarde dat het geen kwaad zou kunnen als ik een paar weken weg zou kunnen. Maar helaas kon hij ook weinig doen en verwees mij naar de Krankenkasse en een zekere dr. Liebendorfer, een "Gemutsarzt" zoals hij het noemde. Een zenuwarts dus maar wat moest ik daar doen, ik was toch geen zenuwpatiënt. Evenwel verklaarde dr. Hörtling dat mijn houding niet erg normaal was en dat een bezoek aan die "Gemutsarzt" geen kwaad kon. Vooreerst kwam er echter nog niet veel van want de volgende dag zwierf ik met Chris de Peffer door Göppingen en op woensdag 2 juni ging ik naar de Krankenkasse. De oude controlerende geneesheer bromde wel over onzin en zo maar toch wilde hij ook wel meewerken. Na het onderzoek werd ik naar beneden gestuurd en daar kwam een vrouw op me toe die in vloeiend Nederlands vertelde dat de Krankenkasse er geen bezwaar tegen had als ik enkele weken naar Holland

ging mits de werkgever en het Arbeitsamt geen bezwaar hadden. Veel verder was ik dus niet gekomen en weer dacht ik er over om maar aan het werk te gaan, doch de volgende dag begon ik niet en ging naar Bader in zijn privé kantoor. Nu daar was moed voor nodig want hij verkeerde in een slecht humeur en begon dadelijk te razen, maar allengs werd hij toch vriendelijker en verklaarde ook weer om nog eens met het Arbeitsamt te spreken. Hoopvol gestemd ging ik daarop 's middags aan het werk, totdat Bader om vier uur bij mij kwam. Er zijn komst was een nieuwe teleurstelling want het Arbeitsamt weigerde om mij te laten gaan. Maar in de keet beweerden de jongens opnieuw dat Bader zelf de oorzaak was. Nu gooide ik het over een andere boeg. Iemand die heimwee had at niet dus zou ik vasten net zolang tot ik erbij neerviel. Vrijdags werkte ik wel doch at de hele dag niet maar ik had geen echt hevig heimwee en dus eiste de natuur zijn rechten op, zodat ik 's avonds laat om twaalf uur toch zat te eten tot grote hilariteit van de jongens. Zelf was ik nu ook weer vrij opgewekt, maar zaterdagochtend was ik weer moedeloos en ging niet werken. Op de fabriek werden dreigementen geuit door de grote meester Waigle doch die lieten mij koud. 's middags ging ik ook niet mee de stad in doch liet 10 appelkoeken halen

en zat die te verorberen want het vasten was ik al lang zat. Zo werd het zondag en 's middags kwam Joop Oor opgetogen even aan en vertelde dat in het Kammer-Lichtspiele theater voor film draaide die aan Holland gewijd was. Dat gaf een schok en allen gingen wij er naartoe en keken onze ogen uit. Daar op het witte doek was Holland, daar zagen wij Amsterdam in de spitsuren, een boerenbruiloft op Walcheren, de bloeiende Betuwe, de oude Domstad en onze elektrische treinen die langs de weilanden van het vaderland snelden. Het was een pracht veel en de hoofdfilm interesseerde ons nauwelijks. De volgende dag werkte ik weer en was vrij opgewekt maar het verlangen om de Holland film nog eens te zien was zo sterk dat ik er die avond weer heenging. En ook deze maandagavond genoot ik weer op zeldzame wijze van de vaderlandse beelden, doch in de gemoedstoestand waarin ik de laatste weken verkeerde, was het zien van deze film absoluut niet goed voor mij. En de volgende dag was ik alles weer zo zat dat ik 's middags opnieuw de fabriek uitliep naar de keet ging. Het was dinsdagmiddag en de gehele verdere week werkte ik niet meer. En ik moet toegeven dat het geduld van Bader te bewonderen was, want op andere plaatsen in Duitsland kwam bij zoiets direct de politie er aan te pas. Doch Bader scheen mijn toestand beter te begrijpen dan ikzelf wel vermoedde, hoewel hij dat niet

openlijk liet blijken. Woensdag en donderdag zwierf ik weer door Göppingen zonder enig doel maar het deed mij tegoed en deed mij die laatste middag tamelijk rustig in de keet terugkeren. Amper was ik daar of de deur werd weer geopend en twee jongemannen met zware koffers kwamen binnen. Alweer nieuwe kameraden dus en zij stelden zich voor als Dook de Vaan en Leo Trimbach. Ook zij kwamen uit Waalwijk en vertelden één en ander over de toestand in Holland die er weinig aantrekkelijk uitzag. Dat kon echter mijn verlangen naar het vaderland niet temperen en ik vertelde hen waarom ik thuis was. Zij konden het wel begrijpen en verklaarden dat ze ook liever vandaag dan morgen naar Holland teruggingen. Weinig kon Dook de Vaan op dit moment vermoeden dat hij ruim vijf jaar in Göppingen zou blijven. Pas in de herfst van 1948 keerde hij met zijn Duitse vrouw naar Waalwijk terug. De volgende dag, vrijdag, besloot ik om toch maar eens naar dr. Liebendorfer te gaan. Op een apotheek in de Hauptstrasse stond een bordje met zijn adres, Grosstrasse 20 en binnen vroeg ik hoe daar te komen. Nauwkeurig legde de vriendelijke apotheker mij dit uit doch veel begreep ik er niet van. Wat ik wel goed begrepen was dat hij het had over "immer grad aus", steeds recht uitlopen dus en zo begon ik de Hauptstrasse uit de

lopen en kwam natuurlijk in de Hohenstaufenstrasse. Doch steeds blij ik verder lopen omdat ik meende de bewuste straat wel in één der buitenwijken te vinden. Onderwijl regende het de gehele ochtend al een sombere grijze lucht hing boven de stad en zijn omgeving. Steeds minder werden de huizen en tenslotte ging ik reeds in de richting van het vliegveldje. Doch nu besepte ik wel dat ik verkeerd liep een diep moedeloos keerde ik terug. Het liep tegen twaalven en daarom ging ik maar naar Otto Frank om te eten. Om kwart voor één arriveerde ik daar en de anderen waren er al. De radio gaf vrolijke muziek en speelde zelfs op dit moment mijn lievelingsmars uit die dagen, de Regimentskinderen mars van Julius Fucik. Ik hoorde het echter amper en zelden was ik zo moedeloos als deze middag. Mijn kameraden gingen weg en peinzend bleef ik zitten tot bij half twee. De Wirtschafft was reeds geheel leeg en slechts Maria, de dienstster en Emmy Frank stonden achter het buffet te praten. Ik ging naar hem toe en vroeg of zij wisten hoe ik het adres van de dokter kon bereiken. Een rustig legde Emmi Frank met haar vriendelijke zachte karakter met dit uit en nu pas begreep ik dat ik de Marktstrasse geheel uit moest lopen. Opnieuw ging ik op stap en dacht onderweg aan de tegenstelling tussen Maria en Emmi Frank. De eerste altijd zakelijk en bijdehand en met haar opgestoken haardracht een echt Duits type, de ander

altijd even zachtaardig en vriendelijk, het evenbeeld van haar vader Otto Frank. De moeder was ook wil niet kwaad maar toch ook erg bazig en soms zelfs vinnig. Zo denken de liep ik verder, de Marktstrasse uit en dan de Nordlicher Ringstrasse op. Toen raakte ik echter opnieuw aan het dwalen en ondertussen regende het nog maar steeds. Eindelijk om bij half vier vond ik de Grosstrasse doch hoe ik ook zocht geen nummer 20 en geen doktershuis. Het was om wanhopig te worden en dan ineens schoot me te binnen dat Piet van Dijk een plattegrond kaartje van Göppingen had. Welnu, het was bij vieren en snel liep ik naar de keet waar ik de jongens vond. Het kaartje van Piet was spoedig gevonden en nu deed ik een verrassende ontdekking. De Grosstrasse bestond uit twee delen en werd gescheiden door een klein naamloos laantje dat met een grote bocht de beide delen weer verbond. Snel ging ik weer op weg en kwam via de lange Grosstrasse en het onaanzienlijke laantje in de korte Grosstrasse en daar was het huis van dr. Liebendorfer. Aan de voordeur hing echter een kaartje waarop stond: "Verreist van 1 bis 15 Juni". De dokter was dus op reis en kwam niet voor 15 juni terug, daar had ik de hele dag verlopen dwalen om hem tenslotte niet thuis te treffen. Nu brak mijn tegenstand en kwam het einde van deze sombere 14 dagen. Een periode van onze-

kerheid en verwarring van ernst en komedie spelen. De onverschilligheid maakte zich nu van mijn meester, ik gaf mijn hopeloze pogingen om weg te komen op en besloot mij in het onvermijdelijke te schikken, er was toch niets aan te doen. Toen ik de volgende ochtend zat te eten kwam de kantoor juffrouw Fraulein Meisser binnen en zei verheugd: "Ah, jetzt sind Sie wieder normal, Sie essen wieder ". Ik antwoordde haar dat een mens wil eten moet om in het leven te blijven doch was verwonderd dat men op het kantoor schijnbaar mijn toestand nogal ernstig had opgevat. Hoe het ook was, ik had genoeg van deze toestand en besloot mij met kracht te verzetten tegen de aanvallen van moedeloosheid want geheel verdwenen waren deze nog niet. De daaropvolgende maandag ging ik weer aan het werk en bleef ook werken. Inderdaad had ik een soort van crisis doorgemaakt en was die ook doorgekomen. Wat de anderen betrof, zij hadden zich er beter doorheen geslagen en de teleurstelling van het ingetrokken verlof beter doorstaan, dat moest ik bekennen maar op één punt waren zij in het nadeel. Zij lieten zich namelijk ook in de toekomst steeds weer het hoofd op hol brengen met beloften over verlof, iets waar ik nu tegen gehard was. Toen ik eenmaal zover was dat ik mij weer met het leven hier verzoend had liet ik mij niets meer wijsmaken over verlof. Pas wanneer ik met de papieren op zak in de trein zat

was ik bereid om er wat van te geloven doch eerder niet meer. Snel herstelde ik mij nu en kreeg mijn oude opgewektheid terug. Bader legde sinds die tijd een opvallende gemoedelijkheid tegenover mij aan de dag en informeerde meermalen of het nu goed ging. Ondertussen reisde Chris de Peffer op maandagavond 14 juni af want hij was werkelijk afgekeurd. En op zaterdagavond 10 juli vertrok Piet van Helvoirt met een soortgelijk geval maar hij moest op 16 augustus terugkomen. Natuurlijk hebben wij hem nooit meer teruggezien en hoe de kerels het klaar speelden om weg te komen begreep ik niet. Het was wel weer een moeilijk ogenblik om die lui te zien weggaan maar ik was toch nog liever gezond hier dan met een maagkwaal in Holland. Maar nog was de narigheid met de kerels de keet niet uit. Toon de Negro kreeg bericht uit Waalwijk dat zijn vrouw hem een zoon had geschonken en nu ging hij weer aan het lopen om verlof wat hij niet kreeg. Op een zondagmiddag kwam hij somber kijkend de keet binnen en ging op zijn krib liggen. En even later kregen wij in de gaten dat deze grote forse kerel als een kind lag te huilen. Natuurlijk van verlangen naar zijn vrouw en de pasgeboren baby, dat begrepen wij best maar het deed toch vreemd aan. Zo ging het leven verder en het was in deze tijd dat de ontmoetingen plaatsvonden tussen de vroegere kameraden van de Placo fabriek in Voorschoten. Eerst kwamen Huig Meyvogel en

Joop van Went op een zondagmiddag naar Göppingen en later reisde koos en ik naar Reichenbach om Wim de Gunst op te zoeken. Reichenbach was een klein stil dorpje met een prachtige omgeving en samen met Wim maakten wij een grote wandeling. Daarna gingen wij eten in de Wirtschaft van Frau Krieg, zoals Wim haar noemde en deze vrouw had heel wat te stellen met de vele Hollanders die bij haar kwamen eten iedere dag. De maand juli was nu in het land gekomen en ik had het weer vrij goed naar mijn zin, ook op de fabriek. Doch deze zelfde fabriek was het die mij weer eens voor een onplezierige verrassing stelde. In het begin van juli stond ik nogal eens aan één van de vele tafels om leer bij te knippen en te snijden, soms alleen en ook wel met Koos. Het was op een donderdagmiddag dat wij daarbij nog een voorval beleefden dat ons schateren deed van het lachen. Wij stonden beiden aan de leer tafel toen Meister Elzer een motor zou aanzetten. Hij draaide aan het ronde wiel voor het aanzetten en sloeg toen de schakelaar om op volle kracht. Doch er deugt er iets niet in de vlammen sloegen uit de motor, zodat de Meister geweldig schrok en met een verwensing achteruit sprong. Nog wel driemaal probeerde hij het maar steeds weer weigerde de motor en sloegen de vlammen er uit. De Meister werd woedend en ten laatste schopte hij zelfs tegen de motor kast onder het uitbraken van hele series Duitse krachttermen. Wij konden onze goede Meister Elzer amper op deze manier maar

wisten onderhand geen raad van het lachen. Eindelijk gaf de meester met een hele grote vloek zijn pogingen op en ging de elektriciën halen en wij lachten nog eens hartelijk. Een paar dagen later op dinsdag 12 juli stond ik alleen aan de leer tafel en werkte zeer genoeglijk, onderwijl mijn gedachten de vrije loop latende. Zo verraste mij de bel van half één maar toen ik na één uur terugkwam om het werk voort te zetten kwam de meester en zei: "Kroeswik kommen Sie mit". Verbaasd volgde ik hem en merkte al heel gauw dat er iets mis was want hij nam mij mee naar boven. De afdeling drie van Meister Mutchler in. En jawel hoor, het bleek dat ik daar nu moest gaan werken aan het grote leervat. Daar had een kleine Fransman aan gestaan doch omstreeks Pasen was deze met drie andere Fransen naar Frankrijk gegaan met verlof en het hele stel kwam niet meer terug. Vervolgens had men Piet Mulders er aan gezet maar dat haalde ook niet veel uit. Piet was erg makkelijk en trok zich nergens iets van aan. Op een middag draaide wel het wat maar Piet was nergens te vinden en op de duur kregen meester Mutchler dat in de gaten. Hij ging op zoek de hele fabriek door en tenslotte in een sombere vermoeden naar de keet. En daar zat Piet heel genoeglijk te schrijven en schrok zelfs niet toen hij daar de meester zo onverwacht in de deuropening zag staan. Het gaf de nodige herrie en ook nadien viel

er steeds weer iets voor en tenslotte werd Piet naar beneden in de waterwerkplaats gestuurd om daar te werken. Maar daar werd ik nu de dupe van en moest dus van nu af aan het leervat werken. Dat stond mij helemaal niet aan en ik luisterde maar half naar de stem van Mutchler die mij in ellenlange uiteenzettingen het werk duidelijk probeerde te maken. Meer dan blij was ik toen de lange warme middag eindelijk voorbij was en 's avonds ging ik naar de bioscoop. Doch de volgende dag stond ik weer aan het vat en kreeg tot overmaat van ramp nog een Duitser bij mij om me te helpen, een zekere Paul Baumgartner. De kerel liep zich een ongeluk en maakte een ontzettende rommel zodat ik al heel spoedig walgde van alles. En ik prakkizeerde er over hoe ik voorgoed of voorlopig van dit werk af zou kunnen komen. Zo denkende liep ik naar achter waar de zoutketel stond, een grote ronde bak met een stoomleiding, waarin twee kilo zout werd opgelost in het kokende water. Plotseling kwam ik op het idee dat het niet gek zou wezen om zogenaamd mijn evenwicht te verliezen en daarbij met mijn linkerhand in het kokende water terecht te komen. Want het zou zeer ongeschikt zijn om mijn rechterhand daaraan te wagen. Vooreerst echter schrok ik van het plan als zodanig nog terug, ten eerste omdat ik het eigenlijk onverantwoord vond om zoiets te doen en ten tweede omdat ik er heel gewoon de moed toe miste. Doch het liet mij niet los en vooral niet

toen ik mij in de loop van de ochtend steeds meer ergerde aan de werkwaanzin van de Duitser Paul Baumgartner. Het was ondertussen al over twaalven geworden en meester Mutschler was reeds naar huis om te eten. Onderhand moest ik toch wel eens tot een beslissing komen. Ik keek eens naar buiten, blij en vrolijk scheen de zon en maakte alles tot een lustoord. Welnu als ik dan toch niet naar huis kon, een paar weken hier vrij te zijn lokte mij ook wel aan en in een plotselinge opwelling liep ik nu naar de ronde heet waterbak stak mijn linkerhand in het kokende water. Het was gekkenwerk en dat kan ik wel aan de weet ook want de pijn was bijna ondraaglijk. Zo erg zelfs dat ik hevige spijt kreeg over mijn onbezonnen daad, maar daar hielp nu toch niets meer aan. Ik ging naar de afdeling beneden en zocht de grote meester Waigle op want die had een verbandkistje onder zijn beheer. Hij nam het geval nogal rustig op, verbond mijn hand en beweerde dat er geen blazen op zouden komen. Doch dit had hij mis want ze kwamen er wel op en na de eerste verzachting van de zalf en het verband onderhand weer te groeien en pijn te doen. 's Middags vertelde ik de verbaasde Mutchler het geval en deelde tevens mede dat ik naar de dokter zou gaan. Dat stond hem niet erg aan en met een enigszins meewarig minachtende stem beweerde hij dat ik er beslist niet dood van zou

gaan. Nee, dat begreep ik ook wel en ik kon desnoods wel blijven werken ook met die hand. Maar daar ging het allemaal niet om, doch ik kon Mutchler moeilijk vertellen hoe de vork in de steel zat. Dus ik liet hem maar kijken zoals hij wilde het ging om 3:00 op zoek naar een dokter. Maar het was woensdagmiddag en dan viel het nooit mee om een dokter te vinden die zitting hield en zodoende keerde ik tegen de avond onverrichter zake naar huis terug. Het leek mij niet gewenst om zonder doktersverklaring al thuis te blijven en dus werkte ik donderdagmorgen nog tot 11:00 en deed wat eenvoudige karweitjes. Koos moest ook naar de dokter want hij had een zwerende arm, die zo stijf geworden was dat hij er onmogelijk meer mee kon werken. Dus togen wij gezamenlijk naar Dr. Hörtling die spreekuur hield van 12 tot 2:00u. Dit was geen overbodige weelde want de wachtkamer was geheel vol en het bleek al spoedig dat er heel wat Hollanders waren. Wij moesten er inwendig om lachen en als je zo naar de verschillende opmerkingen luisterde dan schooltje beslist hardop in de lach. De echte onvervalste humor vierde hier hoogtij en het was kostelijk om al de belevenissen van onze landgenoten te horen. Toen wij aan de beurt waren werden wij allebei in de spreekkamer gelaten want dat deed Dr. Hörtling meestal met uitwendige gevallen. Zeer vriendelijk ontving hij ons en begon een gesprek over Holland terwijl hij het verband van mijn

hand haalde en de blazen op mijn vingers doorknipte. Daarna smeerde hij mijn hand met zalf in en deed er een nieuw verband om. Wees dit alles reeds in de richting van ongeschiktheid tot werken, veel belangrijker was het bekende gele briefje dat de arts moest invullen en behoeven van de Krankenkasse, het best te vergelijken met onze Raad van arbeid. En terwijl dr. Hörtling , aan zijn bureau gezeten, het briefje invulde spiekte ik belangstellend over zijn schouder en las met genoegen: "Dieser Person ist mindestens für eine Woche arbeitsunfähig", terwijl hij verder mijn naam, adres en beroep invulde. Welnu, dat betekende dus dat ik op zijn minst één week niet zou kunnen werken en zo had mijn verbrande hand toch nog succes. Een moment had ik ook nog wel gedacht aan een mogelijke extra verlof, maar daar toch slechts heel weinig op gerekend. Het kon hij ook niet zoveel meer schelen en mijn moedeloze stemming van voor enige weken was geheel verdwenen. O ja, ik verlangde nog wel naar huis maar in grote trekken had ik het leven hier toch weer aanvaard en vond er zelfs weer vreugde in. Wel was ik voor kort toch nog naar Dr. Liebendorfer geweest maar van veel nut was het niet gebleken. Hoewel ik hem de dingen precies zo vertelde als ik ze in die beroerde weken gezien had, zag deze dokter toch zeer zeker wel dat het nogal meeviel en hij gaf mij slechts wat poeders voor onrustig slapen. Dit laatste was inderdaad wel zo en het gebruik van de poeders hield mij er ook wel af. Toch

geloof ik wel dat voornamelijk de rust die over mij gekomen was, na die sombere weken, veel meer de oorzaak was van mijn geheel veranderde houding. En in deze rustige houding stond ik nu bij dr. Hörting die mij eens gemoedelijk aan zag en mij waarschijnlijk ook wel herkend had. Toch zei hij er verder niets over en schonk nu zijn aandacht aan Koos wiens stijve gezwollen arm hij met een bedenkelijk gezicht bekeek. De zwerende arm werd opnieuw gereinigd en van een nieuw verband voorzien en daarna verlieten wij de dokters kamer. Buiten scheen de zon vrolijk en uitgelaten gaf ik Koos een klap op zijn schouder en sprak: "ziezo vriend, dat is voor elkaar, als ze ons dan niet naar huis willen laten gaan zullen wij hier wel verlof nemen". Nog diezelfde dag bracht ik het befaamde gele briefje naar de Krankenkasse en was voorlopig weer een week geborgen. Want je kon beter van de ongevallenwet lopen dan gewoon ziek te wezen. Dook de Vaan beweerde last van zijn maag te hebben en kreeg bedrust voorgeschreven. Zo lag hij met dit prachtige zomerweer op zijn krib in de keet en zijn al of niet vermeende maagkwaal was merkwaardig snel genezen. Doch wij genoten volop van de zomer en moesten alleen 's avonds na 8:00 in de keet wezen wat niet zo erg was. Vrijdagmiddag 16 juli dwaalde ik genoeglijk op mijn eentje door Göppingen en ging om 3:30 naar het Kammer-Lichtspieletheater waar het rustig en koel was, terwijl er een mooie film draaide. Zaterdags moesten wij weer bij de dokter komen en bovendien had ik een schoe-

nenbon gekregen en ging dus op zoek naar de begeerde schoenen. Jammer genoeg slaagde ik niet direct en gaf voor deze dag de pogingen maar op. De volgende dag, zondag 18 juli, bracht de nieuwe belevenissen met zich en na de middageten gingen Koos en ik naar het station om Wim de Gunst af te halen die ons eens zou komen opzoeken. Maar een wonderlijke samenloop van omstandigheden deed de dingen geheel anders uitkomen. Want Huig Meyvogel en Joop van Went hadden het plan opgevat om ook weer eens naar Göppingen te komen en wel onverwacht. Doch ze letten niet goed op en reden zodoende een behoorlijk eind verder dan Göppingen. En bovendien ontmoeten zij In deze trein Piet La man en Cor Ouwerkerk en wisten deze beiden te bewegen om eveneens naar Göppingen te komen. Zo arriveerden er vijf man en een optocht ging het toen naar het grote gemeenschaps Lager waar Klinkhamer woonde en wij vonden dit heerschap op zijn krib, waar hij lag te slapen. Wakker gepord, keek hij eerst met een dom gezicht en daarna heel verbaasd toen het hele stel van zovele bekende gezichten voor zijn bed stond. Direct kwam hij er uit en nu gingen wij dan met zijn achten op stap. Wij liepen de stad wat door en gingen tenslotte een Wirtschaft binnen waar het een gezellige boel was. Vrolijk lachend en pratend zaten wij daar met zijn achten om een rondetafel met ieder een typisch Duits glas bier voor ons. Plotseling echter

schrokken wij allen op want "Der Polizei" kwam binnen en dat betekende natuurlijk pas- en identiteitspapieren controleren. Voor hen die in Göppingen woonden was dat niet zo erg maar de anderen rekenden al op een verbaal. Het pakte echter veel gemoedelijker uit dan wij dachten. Wel werden alle passen naar keurig nagezien nog verder werd niets gezegd en de politie verliet de Wirtschaft weer. Nog een poosje bleven wij zitten en toen werd het tijd om op te stappen. Huig, Joop, Piet, Cor en Wim gingen naar het station. Klinkhamer verdween weer naar zijn grote lager en Koos

en ik koersten weer naar onze trouwe keet. Zo eindigde deze prettige zondag en wij beiden hadden nu nog een vrije week voor de boeg. Toch wisten wij dit nog niet eens zeker want de volgende dag, maandag 19 juli, moesten wij 's middags voor onderzoek op de Krankenkasse komen. Maandag 19 juli, het was de dag waarop ik 22 jaar werd en het werd een heel prettige verjaardag. O nee, er waren geen cadeaus maar dingen die ik op dit moment veel meer op prijs stelde. Het regende 's morgens een weinig, maar toch gingen wij de stad in waar ik opnieuw probeerde om schoenen te krijgen op mijn bon. Het geluk was met mij op deze verjaringsdag want reeds in de eerste de beste zaak slaagde ik op uitstekende wijze. Toen wij in de keet terugkeren was er een brief voor mij gekomen waarin hij de komst van een pakket uit het vaderland werd aangekondigd en dat was zeker wel iets om verheugd over te wezen. Na het eten bij Otto Frank richtten onze schreden zich naar de Krankenkasse en dit gaf enige spanning. Wij moesten in de lange gang wachten waar ook reeds een aantal Duitsers, mannen en vrouwen, zaten. Één van hen, een man van middelbare leeftijd, had het hoogste woord en nogal verveeld luisterden wij naar hem. Toen was hij aan de beurt en verdween in de spreekkamer van de oude dokter. Nog geen 5 min later schrokken

wij op door een akelig gejammer, voortgebracht door dezelfde praatjesmaker wiens maag nu werd leeggepompt. Althans volgens de verklaringen van de andere Duitsers en wij voelden ons zeer onbehaaglijk onder het gejammer vanuit de spreekkamer. Enfin wij kwamen hier tenminste niet voor een dergelijk onderzoek en spoedig waren wij nu ook aan de beurt. Koos ging eerst naar binnen en daarna volgde ik een ondertussen was Koos al weer weg. De oude dokter was ditmaal zeer vriendelijk en ook hij verzorgde mijn hand weer met zalf en een nieuw verband. Daarna werd ik evenals de vorige maal naar beneden gestuurd en ditmaal kwam er een Duitser op me toe die mij meenam naar een bureau en een dik dossier opensloeg. Ondertussen echter begon hij Frans tot mij te spreken maar ik hield mijn hand op en viel hem in de rede. "Ich verstehe kein Wort davon". Hij begreep de situatie nu direct en zijn nu: "ach so, Sie sind Holländer ja". Meteen sloeg hij nu het dossier open, bladerde er even in en wees mij dan met de wijsvinger iets te lezen aan. En daar stond in onberispelijk Nederlands dat ik op maandag 26 juli weer geschikt voor de arbeid was. "Aha" sprak ik "Noch eine Woche also". De Duitser knikte en antwoordde dan: "ja ja" en toen "ach das hatte Ich Ihnen auchgleich sagen können". Het viel hem nu schijnbaar pas op dat ik wel met de Duitse taal overweg kon en hij dus wel gewoon had kunnen zeggen wat

te zeggen viel. Minzaam gestemd door de bevestiging van deze vrije week begroette ik de ambtenaar vriendelijk en deze op zijn beurt was zichtbaar verheugd op een dergelijke wijze door een buitenlander gegroet te worden. Hij hield dan ook de deur open om mij er uit te laten en ik voelde mij licht als een veertje toen ik het gebouw uit wandelde. Vooral de gedachte dat nu alles zo heel anders was als een week of vijf geleden stemde mij zeer prettig. Eens zou ik toch wel thuishkomen, zo dacht ik en misschien verlangde ik ook nog wel eens naar dit leven hier in Göppingen terug. Maar waar was Koos? Deze vraag bracht mij in één keer tot de werkelijkheid terug en een paar maal haalde ik rond het gebouw zonder hem te vinden. Totdat wij elkaar bij de hoofdingang toch weer ontmoetten. Koos dacht dat ik eerder het gebouw verlaten had en was er ook een paar maal omheen gelopen en nu deden wij elkaar verslag van onze bevindingen. Het bleek dat hij beiden nog een week verlof hadden, maar voor de zwerende arm van koos zou dat nooit voldoende zijn. Enfin, het was nog geen zaterdag en welgemoed stapten wij naar de keet. 's Avonds bij Otto Frank werden onze wederwaardigheden nog eens onder veel gelach opgehaald. Al met al had ik een zeer prettige verjaardag gehad en welgemoed ging ik nu mijn 23e levensjaar in. De volgende dag scheen de zon al vroeg in onze keet en vergenoegd keken wij toe hoe de anderen opstonden en zich ge-

reed maakten voor het werk. Daarna stonden ook wij op. Wij waren nu met drie man want ook Toon Mayen liep thuis met een groot verband om zijn hand. Hij had een mes in zijn hand gekregen en de hand wilden niet erg genezen. Koos bleef die ochtend in de keet om te tekenen en ik vond dit al gewoon, zodat ik even opgewekt er alleen op uitrok mijn geliefde bergen in. De gehele Jahnstrasse liep ik uit, ver voorbij Otto Frank en pas daar waar de weg naar Heiningen en Holzheim begon, ging ik het bergpad op. Moeizaam klauterde ik omhoog, af en toe struikelend over boomwortels en stronken. De zon stond al hoog aan de hemel en zond haar felle stralen in een verblindende glans omlaag. Het zweet gutste mij dan ook over het gezicht maar opgewekt sjouwde ik voort en dacht aan de fabriek waar het nu nog veel warmer en onbehaaglijker was. Eindelijk was ik boven en zocht snel de schaduw van enkele bomen op. Daar in de nabijheid stond op de groene helling een bank waar ik mij op neerzette en vanwaar ik een prachtig uitzicht had over Göppingen. Dat was alles hier toch oneindig mooi onder de glans van de hoog aan de hemel staan de zon. Daar lag het stadje tussen de bergen ingesloten en als je niet beter wist zou je zeggen ook van de wereld afgesloten, maar dan ineens viel mijn blik op het slingerende lint dwars door het landschap, de spoorlijn Stuttgart Ulm en vlak voor mij de zilveren streep van het riviertje "de Fils". Ik stapte op

liep het paadje af om zo vanzelf bij het berghutje te komen. Ook daar toefde ik nog een wijle dat het tijd werd om langzaam de bredere weg af te dalen. De weg die weer uitkwam op de Jahnstrasse, dicht bij Otto Frank. Het was nu 12:15 en ik liep naar de viersprong bij het spoorwegviaduct om op Koos, Willem en Toon te wachten. Spoedig verschenen deze drie en nu konden wij gaan eten bij Otto Frank. 's Middags moesten wij eerst weer naar dr. Hörting die Toon Mayen met een bedenkelijk gezicht naar het ziekenhuis stuurde. Het leek bedenkelijk en wij vreesden met Toon dat men in zijn dikke, gezwollen hand zou gaan snijden maar zo'n vaart liep het niet. De hand kreeg echter te weinig rust en nu werd de hele arm gespalkt en had toon een soort plankje in verband mee te voeren, waarop zijn hand rustte. Doch het zag er uit alsof hij zo uit de oorlog kwam en hij kon dan ook weinig beginnen. Tegen 5:00 die middag ging ik opnieuw de stijgende weg op naar het berghutje en ook nu weer genoot ik van het uitzicht en de weldadige stilte om mij heen. En het was ver na 6:00 toen ik eindelijk oma in gedachten verzonken, weer omlaag kwam en naar onze keet wandelde. Maar juist door deze mooie dag was ik in een zeer opgewekte stemming en dat kwam wel goed uit ook. Want in de keet heerste een baldadige stemming en nadat reeds twee onfortuinlijke makkers met luid geraas door hun kribben waren gezakt begon het water feest. Dat begon met kleine

kopjes water in en om de barak en het eindigde tenslotte met hele emmers water, terwijl het hele fabrieksterrein en een deel van de Metzgerstrasse tot toneel van de waterstrijd geworden waren. Het gelach was niet van de lucht en ieder ogenblik moest je snel opzij springen om geen nat pak te halen. Achter onze keet lag het woonhuis van meester Mutchler en deze stond met zijn hele familie ook buiten om het schouwspel gade te slaan en zij genoten er evenveel van als wij Hollanders. Terwijl ook de Fransen met luide kreten een Hollandse kameraden aanspoorden, doch zich verder neutraal hielden. Jammer genoeg voor hen werd de Franse neutraliteit nog wel eens geschonden, vooral toen een voortvarende Hollander met een emmer water op de keet en deze even leeg goot op, naar hij meende een landgenoot, doch in werkelijkheid een Fransman. De andere Fransen brulden van het lachen en de onfortuinlijke Fransman lachte ook maar mee en verdween in het Franse gedeelte van de beroemde keet. Dit viel dus nogal mee want wij hadden een ogenblik gedacht dat uit dit incident een Frans Nederlandse oorlog zou voortvloeien. Dit tot groot onheil van de beide keetgebieden en bovendien was het niet goed geweest als Duitse ogen dit aanschouwden. Was dit gevaar dus bezworen Franse gemoedelijkheid, iets veel ernstiger eens verstoorde al spoedig tevreden en dit was het begin van een Hollandse burgerstrijd.

trouwens, ik had zoiets al wel aanvoelen komen want de hele strijd werd steeds wilder en doller gevoerd en vooral Willem v. d. Heuvel was steeds weer het mikpunt. Op de duur begon hij dan ook zichtbaar kwaad te worden en tenslotte verdwenen in de keet. Niemand lette daar erg op omdat ook zonder Willem de waterstrijd onder veel schreeuwen en lachen werd voortgezet. Tot dat er echter één van de jongens ook naar binnen ging en al spoedig weer naar buiten kwam gerend met het alarmerende nieuws dat Willem bezig was om de dekens van de kribben in te halen en ze te deponeren in de waterbak. Bijna direct stoven allen naar binnen en zagen daar welk onheil reeds gesticht was. Twee dekens lagen al kletsnat onder het stromende water want Willem had alle drie de kranen wijd opengezet en kwam reeds grijnzend met een ander paar dekens aangelopen. Doch die waren juist net van Jan van Selst en deze laatste zich dreigend voor Willem die echter voor weinig rede vatbaar leek. Een dreigende vechtpartij scheen onvermijdelijk en het was niet twijfelachtig hoe die zou aflopen. Zeker, Willem was een potig kereltje en niet bang uitgevallen maar tegen Jan van Selst was hij niet opgewassen, dat stond nu alvast. Vooral niet nu dan werkelijk woedend was en daar had hij reden voor ook. Want Willem toonde zich wel van een nieuwe kant met deze houding en er was dan ook veel praten voor nodig om hem enigszins tot redelijker gedachten te brengen.

Deze taak werd opgenomen door Koos en vooral ook door Toon Mayen die zich een waar diplomaat toonde. Het viel evenwel niet mee want Willem was een koppige manneke en bovendien prikkelde hem de dreigende houding van Jan van Selst die nog steeds met opgeheven arm klaarstond om Willem aan te vallen. Doch de vredeswil van de anderen was sterker dan de drang tot geweld bij Willem en Jan zodat wij er tenslotte in slaagden om de twee uit elkaar te houden. Tenslotte lukte het zelfs om Willem van zijn ongelijk te overtuigen en stond hij één van zijn eigen dekens af aan de persoon wiens krib dekenloos was geworden. Dit was nota bene iemand die helemaal niet aan de watergooierij had deelgenomen, dus stond Willem nog meer voor schut. Hij en Jan van Selst bleven elkaar de gehele verdere avond boos en dreigend aankijken maar de volgende dag was ook dit weer over. Die volgende dag was woensdag 21 juli en tot onze teleurstelling regende het de hele dag uit een asgrauwe lucht en er viel dan ook niet veel te beleven. Wij bleven 's morgens in de keet, hoewel ik nog even door de regen ging om een brief op het postkantoor af te geven en in de middaguren zochten wij ons heil maar in de bioscoop. Maar gelukkig was de weersgesteldheid donderdag weer verbeterd en opnieuw trok ik mijn geliefde bergen in. Deze heerlijke vrije natuur waar het leven zo heel anders leek en ik mij altijd weer gelukkig

voelde. En zo werd het zaterdag, de dag waarop ik aan de Krankenkasse mijn geld van de ongevallenwet kon halen, terwijl daarna op het Zollamt, het goederenstation van de Reichsbaan, noch het pakje van thuis lag te wachten. Een reuze meevaller was dit want de weekkaarten voor levensmiddelen waren deze week weer eens te laat, zodat wij ze op maandag pas konden krijgen. Het hoognodige zoals brood en suiker was wel zo lang zonder de bonnen te krijgen maar meer toch haast niet en dat was altijd een vervelende geschiedenis. Want bij de zaterdagmiddag behoorde de volle nieuwe weekkaart om de vreugde van het weekend te bevorderen, maar de Duitsers snaptten dit zo niet. En toch wist men op kantoor heel goed hoe wij het land in al de als de kaart er weer eens niet op tijd was. Zo ook nu en daarom was het pakketje uit Holland een dubbel gewaardeerde verrassing. Er zat van alles in en het was dan ook wel mogelijk om de anderen te laten meedelen in de broodbelegging, voornamelijk bestaande uit zoetheid. Vooral op de zondagmorgen kwam dit alles goed van pas. Op deze zelfde zondag kregen wij ook nog bezoek dat in hoofdzaak voor Koos en mij bestemd was. Wim de Gunst, uit Reichenbach, onze vriend en collega tevens van de fabriek in Holland. Enkele weken geleden was hij naar Leiden gereisd en er in het huwelijk getreden en nu had hij zijn jonge vrouw meegebracht. Wij

kenden haar wel van de bewogen februaridagen toen wij zo vaak op het arbeidsbureau in de Doezastraat te Leiden moesten komen. De laatste maal dat we haar zagen was op het station in Den Haag vanwaar de D-trein naar Duitsland vertrok. Daar had zij gestaan tussen andere meisjes en vrouwen die hun man of verloofde of zoon een laatste groet toezwaaiden. Beroerde tonelen hadden zich daarbij afgespeeld, ik wist het nog als de dag van gisteren en ook mijn vader had daar gestaan, somber en klein. En nu stonden Wim en zijn vrouw (vreemd klonk dit nog) plotseling voor ons en het werd een heel gezellige zondagmiddag. Een uurtje bleven wij praten in de keet en daarna gingen wij met zijn vieren wandelen in de bergachtige omgeving. 's Avonds tegen 6:00 vertrokken onze gasten weer naar Reichenbach en zo eindigde deze zondag. De volgende dag moest ik weer aan de gang en probeerde om heel gewoon weer bij Meister Elzer te gaan werken doch dit lukte niet. Hij stuurde mij weer naar Mutchler en dus kwam ik opnieuw aan het door mij zo verfoeide leervat te staan. Gelukkig nu weer alleen en hoewel ik vaak van plan was om er Herr Bader of dr. Weinhardt eens over aan te spreken kon ik daar toch niet toekomen en begon dan ook langzamerhand aan het werk te wennen tot dat ik mij op de duur aardig thuisvoelde bij Mutchler. Wat het eigenlijke werk betrof, dat bestond uit "salzen" en "Fetten". Het salt

zen, of zouten in goed Nederlands gezegd, was bestemd voor het latere zoollleder. Dit waren grote lappen lichtgrijs leer van 4 tot soms wel 8 mm dikte. Daarvan woog ik op de grote weegschaal een aantal tot 200 kg af en gooide die dan in het grote vat. Daarna loste ik tweemaal 20 kg zout in de hete waterbak op en gooide dat erbij, terwijl de lappen leer reeds draaiden in het vat. Ongeveer een kwartier bleef het vat draaien en dan kon het leer er weer uit. Er waren daarna nog heel wat ingewikkelde en chemische bewerkingen nodig voordat het zoolleer werkelijk in grote stapels op de lange tafels van de afdeling lag. Het "fetten" was een heel wat vuiler karweitje en ik was daar dan ook niet zo erg gek op. Doch éénmaal aan de gang kreeg ik er toch altijd weer aardigheid in, vooral omdat je er zo prettig zelfstandig aan kon werken. Het leder was zogenaamd overleer en bestond meestal uit roodbruine "Waterproofschilds". Reeds een dag van tevoren waren ze ingezet en lagen dan in te drogen. De hele partij werd eerst in zijn geheel gewogen en dan naar het totaal gewicht verdeeld in zes of zeven kleine partijtjes. Daar moest dan ook verschillend 6,7 of acht kilo vet bij dat kon ik allemaal naar mijn eigen idee regelen en uitrekenen en dat maakte het werk des te prettiger. Wanneer het vet opgebruikt was moest ik buiten bij Hägele een nieuw vat halen.

dat was altijd een hele beredding, eerst Hägele opzoeken die meestal niet te vinden was en dan als hij er wel was samen een vat vet uitzoeken. Want er lagen altijd verschillende genummerde vaten buiten onder een afdakje en aan de hand van de vrachtpapieren kon Hägele nagaan welk soort vet ik nodig had. Was een nieuw vat uitgezocht dan rolde ik het ding de lift in en kwam zo weer boven. Maar dan moest het vat nog opengemaakt worden en de inhoud in de vetketel gedeponneerd. En ook dat duurde meestal nog wel een halfuurtje. Ondertussen draaide het grote leervat rustig door en meester Mutchler liet mij altijd naar mijn gang gaan. Heel zelden slechts kwam hij eens kijken hoe het ging en zei dan nog niet veel. Het was een eigenaardige kerel en je wist eigenlijk nooit goed wat je aan hem had, maar veel last had ik toch ook niet van hem. Zo raakte ik langzamerhand gewend aan het werk en onderhand vergleden de zomerdagen van het jaar 1943 langzaam voorbij. Vaak maakten wij nog wandelingen en genoten van Göppingen's omgeving en ontdekten steeds meer mooie plekjes die de moeite van een wandeling wel loonden. Op 7 augustus 1943 gingen de broers Harry en Jan Spijkerman alsmede Toon de Negro met verlof naar Waalwijk. Maar terugkomen, nee dat was er niet bij en Bader was weer woedend. "Er komt geen mens meer met

verlof" zei hij tot één van ons doch wij trokken ons daar niet veel van aan. Dat deze drie terug zouden komen hadden wij toch niet verwacht en op eigen verlof rekenden wij al lang niet meer. Of bader nu dreigde of mooipraatte, wat maakte het voor ons nog uit als wij toch niet weg konden. In de keet was het leven nu ook weer gemoedelijker en rustiger geworden, hoewel er tussen Jan van Selst en Tinus v. d. Wiel nog wel eens woorden vielen. Tinus die nu geheel alleen was overgebleven van de zes man die ons zoveel was toch bezorgd hadden, vond Jan een onbesuisde jongkerel zoals hij het noemde en wilde hem wat orde leren. Nu dat kon hij beter laten want Jan was en bleef een wildeman en omdat hij des nachts altijd lag te draaien en te woelen op zijn krib kreeg hij de bijnaam van "De ram" wat hij prachtig vond. De prettigste herinneringen uit die dagen zijn nog altijd de zomerse zaterdagavonden. Toen gingen wij vaak met wel 10 man naar de bioscoop en meestal naar het prachtige Stauffentheater in de Hauptstrasse. Natuurlijk waren wij niet de enigste Hollanders en ook veel andere buitenlanders waren er steeds. Om 7:30 begon de avondvoorstelling en was meestal tegen 9:45 afgelopen. Het begon dan al te schemeren en het was nog steeds een gezellige drukte op de Hauptstrasse die wij met het hele stel dan afliepen tot aan de Schillerplatz. Sommigen gingen dan naar de Wirtschaft

“Zur Krone” en anderen richtten hun schreden naar “Das Bebenhauser Hof” waar het altijd vol was met Hollanders. Daar zaten ze dan, de Hagenaars, de Amsterdammers, de Rotterdammers en zovele anderen. De mannen van de post in hun P.T.T uniform, die er altijd de stemming in brachten ontbraken ook nooit. Het bier schuimde in de glazen, de radio speelde vrolijke muziek en Gertrude, de dienstster, kwam handen tekort met bedienen want gegeten moest er ook altijd worden. Vooral de pannenkoeken, die op vleesbonnen werden verstrekt, vonden steeds gretig aftrek. Vaak was het bij twaalfen eer onze club weer naar de keet trok en dan had Gertrude behoorlijke bijverdienste opgedaan. Geen wonder

dan ook dat de Hollanders graag geziene gasten waren in “Das Bebenhauser Hof” en ook in de Kroon kwamen zij meer dan eens. En op de zondagen volgden dan meestal weer de eindeloze wandelingen in de wijde omgeving van de Kreis Göppingen. Naar Jebenhausen, naar Holzheim en Heiningen, naar Rechberghausen, het schilderachtige dorpje in de schaduw van de Hohenrechberg. En altijd weer opnieuw was het een belevenis om zo te lopen dwalen door de stille dromende dorpjes van het Zwabenland. Nog éénmaal ook zochten Koos en ik onze vriend Wim de Gunst in Reichenbach op. Samen met Wim en zijn vrouw Riek dwaalden wij ook daar door de bergachtige omgeving, totdat een dreigende onweersbui ons naar hun kamer dreef waar wij nog een poosje bleven praten. De bui dreef over maar het bleef druilerig weer en toen wij om 7:00 het kleine station opzochten regende het nog steeds. Daar kwam de trein uit de richting Stuttgart aangereden en na een hartelijk afscheid van Wim en zijn vrouw keerden wij weer naar "huis" terug. Ja waarlijk, zozeer voelden wij ons reeds aan Göppingen verbonden dat wij er het gevoel hadden van thuis te zijn. Maar Holland vergat ik niet en die avond voor het naar bed gaan bekeek ik lang het mapje prentbriefkaarten, met foto's van het oude Leiden, dat ik van Wim meegekregen had.

Hoofdstuk 5

VAN ZOMER NAAR HERFST - DE LUCHTOORLOG KOMT BOVEN WÜRTEMBERG - HET LEVEN IN DE FABRIEK EN DE KEET

De zomer ging ten einde en steeds meer was dit ook in de natuur te merken zodat onze wandelingen minder werden en wij meer in onze keet vertoefden. Maar de herfst had ook hier zijn eigen bekoring en zelfs onder een grauw uitspansel was het in de bergen mooi. En al floot de wind door het berghutje, doch toefde ik er nu ook nog graag en zag uit over het stadje aan de Fils met er omheen in de heuvels en dalenachtige omgeving de wijd en zijd verspreide kleine dorpen. Wij, in onze keet, leefden ons dagelijks bestaanje met zijn ups en downs. Het was er vroeg donker nu en op sommige dagen hadden wij om vier uur al licht aan. Het was niet prettig om afscheid te moeten nemen van de blijde zonnige zomer en wij zouden onze wandelingen missen. Want vooral als het regende toonde dit land zich op zijn slechtst en dan waren de vele zandweggetje en paadjes totaal onbegaanbaar. Ondertussen woedde de oorlog met onverminderde hevigheid voort en de betrekkelijke rust in het luchtruim was ook sinds september verstoord. Het was toen op een zonnige maandagochtend dat er tegen half elf

luchtalarm gegeven werd en ook alle fabrieken moesten nu officieel stoppen met het werk. Tot nu toe was dit nog met een zekere mate van vrijwilligheid geschiedt omdat een alarm meestal weinig betekende. Doch nu scheen het ernst te worden en inderdaad werden er al spoedig vliegtuigen gesignaleerd. Boven Stuttgart werden ook nu weer bommen uitgeworpen en verder woedden er boven de hele streek van het Fildsdal hevige luchtgevechten. En één van die gevechten speelden zich dicht boven Göppingen af en was van de grond af duidelijk te zien. Doch een aantal van onze jongens vond dit schijnbaar nog niet genoeg en klom op de keet. Maar op het dak van de fabriek liepen de mensen van onze brandwacht en plotseling verschijnt Bader ook op dit dak. Direct zag hij de jongens die op de keet zaten en toen was het bal maar op dit moment wisten zij dit nog niet. Diegenen van ons die in de keet waren gebleven buiten in de nauwe gangetje tussen de keet in de kantine. Natuurlijk zagen wij Bader ook op het dak van de fabriek lopen en gaven onze kameraden de raad om van de keet af te komen. Het was aan dovemansoren gezegd want ze lachten er om en begrepen natuurlijk weer niet dat ze bezig waren om het voor ons allen te verknoeien. Want de heftige gebaren waarmee Bader naar de keet wijs lieten aan duidelijkheid

niets te wensen over. Doch hij verdween van het dak en was voorlopig nergens te zien. Ondertussen woedde de strijd in de lucht onverminderd voort en steeds weer zagen wij de vliegtuigen op elkaar induiken, terwijl het knetteren van de boordwapens duidelijk was te horen. Wij stonden nu op het fabrieksterrein en zagen hoe één der vliegtuigen met een luide fluittoon omlaag suisde. Was het toestel getroffen? Niemand wist het met zekerheid te zeggen en ook was de nationaliteit van het toestel niet te herkennen. Weer nieuwe golven van vliegtuigen naderden en weldra was er opnieuw felle strijd ontbrand. Doch langzamerhand werd het rustiger en om ongeveer twaalf uur klonk het sein "Vor-Entwarnung", wat betekende dat de toestand nog niet veilig was. Het werk werd echter weer hervat en bijna direct daarop kwam Bader naar de keet waar de meesten van ons al waren. En natuurlijk ging hij tekeer over de jongens die hij op de keet had gezien en als gewoonlijk moesten de goederen weer onder de kwaden lijden. Er mocht helemaal niemand naar de keet gaan, zei Bader, want allen moesten de schuilkelder in. Zeer zeker had hij daar wel gelijk in maar bepaald aangenaam was dit ook niet en in de keet kon je altijd nog allerlei karweitjes oprichten zoals sokken stoppen, kleren verstellen of een brief naar huis schrijven. Maar nu scheen dit ook weer verknoeid

door de jongens die geen rust hadden en op de keet geklommen waren. Maar gelukkig bleek dit toch nogal mee te vallen en later zaten wij toch weer in onze keet. Evenwel, de onrust in de lucht bleef aanhouden en al spoedig kwamen de sombere onheilspellende avonden waarop wij vaak een paar kaarsstompjes in de keet zaten. Er heerste zwaar luchtalarm het elektrisch licht was afgesloten en hoog in de lucht klonk het dreigend geronk van de geallieerde bommenwerpers op weg naar München, Neurenberg of Ulm. Ook stonden wij vaak 's nachts op het fabrieksterrein terwijl in de richting Stuttgart de lucht rood gekleurd zag en het gedonder van inslaande bommen nadreunde. Ook de mannen van de fabrieksbrandwacht stonden buiten en af en toe luisterden wij zo eens naar de diverse gesprekken de één schold op de "Terrorflieger" en anderen lieten blijken dat Duitsland niet veel beters te verwachten had. Maar de Fransen die er ook bijstonden werden meestal hatelijk en zeiden in een gebroken Duits: "Aha prima bombardieren, Deutschland kaput maken". Dat konden de Duitsers ook weer niet hebben en vaak kwam het dan tot dreigende twistgesprekken. Wij Hollanders deden daar meestal niet aan mee want hoezeer wij er ook van overtuigd waren dat Duitsland deze hel zelf had opgeroepen, toch kon niemand van ons zich werkelijk verheugen over deze

dood en vernietiging zaaiende luchtbombardementen. Vooral niet als wij dachten aan al die duizenden mensen daar in Stuttgart, als ratten in de val. Heel deze oorlog was toch weer een felle aanklacht tegen de verdwaasde mensheid en al deze bombardementen hadden dezelfde sinistere achtergrond. Warschau, Rotterdam, Londen, Coventry, Keulen, Stuttgart enz.. verschillende steden in verschillende landen maar achter elke bombardement stak de woede, de haat, de lust om elkaar te vernietigen. En waarom? En waarvoor? Voor de nieuwe orde bralden de Duitse Nazi's. Voor de vrijheid en de democratie bracht de geallieerde wereld daartegen in. Maar waar beiden ook voor vochten, de dood en de vernietiging waren hun lugubere begeleiders. Het ergste was wanneer men daarbij de naam van God in het geding bracht. Alsof men de almachtige heilige God zo eenvoudig kan betrekken in deze menselijke chaos die Zijn wil niet is ook al laat hij het in zijn ondoorgroendelijke wijsheid toe. In tal van gebeurtenissen op onze verdwaasde wereld kan Zijn machtige hand aan het werk wezen maar aantonen kunnen wij dat niet. Dat is ook niet nodig want geloof is slechts vertrouwen, het grote vertrouwen op Hem de ene almachtige God en Vader. Vaak, heel vaak, dacht ik aan deze dingen in die donkere sombere nachten als de sirenes loeiden en de vliegtuigen dreunden, dan wist ik dat het niet de nazi's of de geallieerden tegen elkaar

waren maar de mensen tegen elkaar. De mensen die elkaar zo zelden het licht in de ogen gunnen, niet in de wereld, niet in hun politieke systemen, zelfs niet in hun kerken. En dan breekt op een gegeven moment de storm los, de dwaze storm der vernietiging en dan, dan stromen de kerken weer vol en bidt men God om verlossing. Maar men vergeet weer zo gauw, zo erg gauw, maar God vergeet de mens nooit dat is de grote sterke troost van het geloof. En ook in die sombere dreigende nachten was dat de enige troost wanneer je tobde en piekerde over deze waanzinnige wereld van leed, angst en ellende. Gelukkig werd ons in Göppingen het ergste leed nog steeds bespaard maar de onrust werd er niet minder om. Menige nacht werd halverwege verstoord door het angstaanjagende loeien der sirenes en al spoedig dreunden dan weer de vliegtuigmotoren. Maar het gewone leven moest toch doorgaan en ook in onze keet regen de dagen zich aanéén en beleefden wij allerhande dingen. Half oktober ging Toon Mayen plotseling met verlof omdat zijn moeder in Holland ernstig ziek was geworden. Een vrolijke afreis was het dus niet, maar hadden wij geweten dat hij ons allen een rad voor de ogen draaide, dan hadden wij hem beslist niet zo deelnemend nagekeken. Ondertussen misten wij Toon wel degelijk want hij wist altijd sfeer in de keet te brengen met zijn grollen en grappen. Van de zes lastposten was Tinus v.d.

Wiel nu nog alleen overgebleven en hoewel hij nog steeds behoorlijk kon kankeren was hij de kwaadste niet. Alleen met Jan van Selst kon hij het niet al te best vinden omdat deze volgens hem te losbandig was. Jan lachte of schold hem uit en dan zaten ze weer een uur te bekvechten. 's avonds was Tinus soms uren weg en zat dan bij Meister Mutchler thuis. Hoe deze twee nog met elkaar praten konden was mij altijd een raadsel want Mutchler was een echte Zwaab met een hopeloos dialect en het gebroken Duits van Tinus was een verschrikking om aan te horen. De twaalf dagen dat wij toon moesten missen waren spoedig genoeg om maar wanneer hij precies terug zou komen wisten wij niet. Als hij tenminste terugkwam maar daaraan twijfelde niemand, zelfs Bader niet. Wel had hij gevraagd of Toon soms ook uit Waalwijk kwam, want aan Waalwijkers verlof geven betekende hen nooit meer terug te zien had Bader gegromd. Doch Toon kwam uit Tilburg en dat stemde Bader gunstig. Op zondag 31 oktober stond ik op de lijst voor laaddienst en mijn hoop dat er niets was ging niet in vervulling. Reeds vroeg hoorde ik de auto ronken en het was een koude ochtend want het had gevoren. Met het kleine laadwagentje dat op accu's liep moest ik mee naar het stationsemplacement. En koud dat het was, veel erger dan ik dacht. Er moest zogenaamd lijmvlees geladen worden, een soort afval van de huiden en een taaie glibberige massa. Veel bracht ik er

dan ook niets van terecht en kolen laden of lossen was daarbij vergeleken een pracht baantje. Slechts de geroutineerde lui die dit baantje meermalen in een week verrichtten konden ermee overweg, doch ik drukte mij al spoedig en bleef wat rondhangen. Herr Böhner had deze ochtend de leiding van het laadwerk en hij zei er niet veel van. Daarom behielp ik maar wat met het koppelen van de wagens aan de vrachtauto en deed andere bijkomende karweitjes. Tegen twaalf uur was het gedaan en toen begon mijn zondag pas. De koude nevel was opgetrokken en vrolijk herfst zonnetje kwam door. Daarom besloten Koos en ik om nog eens een wandeling te maken voordat de winter dit wellicht helemaal onmogelijk maakte. Zo gezegd, zo gedaan en wij maakten inderdaad nog een mooie wandeling maar ver weg gingen wij toch niet. Doch kuierden wat door de buitenwijken van Oost Göppingen en gingen slechts een weinig buiten de stadsrand. Mild draderig scheen de herfst de zon op deze laatste oktober dag die zo koud begonnen was. Tegen vijf uur keerden wij naar de keet terug waar volop gezelligheid was. Net toen hij binnenstapten hoorden wij Willem schreeuwen: 'Ge mot lappen mááán, Jè Jè da modde". En wij wisten al genoeg, de heren waren weer aan het kaartspelen waar zij schijnbaar nooit genoeg van konden krijgen. Meestal zaten ze te zwikken, zoals dit spelletje noemden. Vaak genoeg

zeurden ze onze hoofden gek om mee te doen, maar ten eerste

gaven wij daar weinig om en ten tweede kon ik, wat mijn persoon betrof, alleen maar het zogenaamde éénendertigen. Doch daar trokken ze hun neus voor op en noemden het een flauw spelletje. Waarom dit nu zo flauw was is mij nooit recht duidelijk geworden. Nog heel goed herinnerde ik mij dat omstreeks de jaren 1930-1935 mijn ouders en diverse burens steeds op één avond in de week bij elkaar kwamen om te éénendertigen, vaak tot ver over middernacht. Misschien begon dit spel er nu wat uit te raken maar in ieder geval kon ik geen ander en het interesseerde mij ook niet om ze te leren.

trouwens, Koos en ik hadden nu eenmaal een andere geaardheid dan onze keetgenoten en wij interesseerde ons dan ook voor heel andere dingen. Koos kon uren zitten tekenen en wat mij betrof, lezen deed ik veel in Göppingen en verder was mijn oude liefhebberij, om in oude radiobladen te snuffelen en zelf programma's in elkaar te fantaseren, weer ontwaakt. Dat de anderen daar weinig van snapten moesten zij weten, ik had er plezier in en het was mijn enige ontspanning nu ik mijn klokken verzameling in Holland zo vaak miste. Bovendien was ik veel weg dus bleef er niet eens veel tijd over voor deze schrijverij, evenmin als Brabanders alleen maar kaart speelden wanneer zij zich verveelden. Doch hoe wij ons ook vermaakten, om zes uur was het weer etenstijd en allen begaven zich naar de diverse Wirtschaften. Enkelen naar "Zur Klokke", weer anderen naar Wirtschaft "Bacher" en samen met koos, Willem en Tinus wandelde ik als gewoonlijk naar "Zur Frühlingsau" waar Herr Otto en Frau Emma Frank glunderend achter het buffet stonden, geassisteerd door dochter Emmy en dienstertje Maria. Dat was niet meer de Maria van voorheen en eerlijk gezegd waren wij er op vooruitgegaan. De nieuwe Maria was zachter en aardiger van karakter dan haar voorgangster en ook haar verschijning was het aanzien wel waard. Deze avond had zij het echter weer razend druk en dat

vonden wij altijd een beetje beroerd voor haar. Maria behield echter haar prettige glimlach en wij wisten als gewoonlijk haar goede zorgen, ook financieel, te waarderen. Daarna stapten wij snel op en gingen naar het Staufentheater. Het was daar druk, de film was goed en het wemelde weer van de Hollanders. Zo ging deze zondag ten einde en om elf uur lagen enkele van ons reeds op hun krib. Jammer dat er ook altijd nog de beruchte laatkomers waren en Jan van Selst die om bij twaalven thuiskwam kon de keet niet in. De deur was bij vergissing door Koos gesloten en Jan de Wildeman sloeg nijdig een ruit in. Dat gaf de nodige spektakel en toen ik wakker werd was Koos net bezig om driftige Jan van Selst midden in de nacht hartgrondig uit te schelden. En ook nu weer won Koos het pleit en erkende Jan dat het niet nodig was geweest om een ruit in te slaan. Het was een eigenaardige feit dat het optreden van Koos altijd weer en zeker gezag had, hoewel hij dit soms op zeer onaangename wijze kon doen. Al deze dingen zag ik zeer goed en toch moest ik hem in mijn hart gelijk geven want hij wist tenminste enige orde in de keet te houden. Toen het incident voorbij was vielen allen weer in slaap en dan ineens schrok ik opnieuw wakker. Er was gerommel en gestommel, de deur ging open, het licht floepte aan en een vrolijke stem sprak: "hallo mannen, hoe gaat het, ik zij er weer.

en daar stond Toon Mayen in de keet, met een glunderend gezicht en een grote koffer. Dat gaf een opschudding want niemand van ons had hem nog verwacht en hij had heel wat te vertellen. Bovendien was hij bij Frans Klijsen en Adrie Vroenhoven thuis geweest en had voor hen nog al wat meegebracht. En wat zijn moeder betref, pas nu vertelde hij grinnikend dat het goede mens kerngezond was en het zijn grootmoeder betref die aan het sukkelen was. Toch had ook hijzelf niet voor zijn thuiskomst geweten wat er aan de hand was en hoewel hij vermoedde dat er een trucje achter zat met het alarmerende briefje, was hij toch ook wel erg ongerust geweest. En nu ging toon aan het uitpakken en het leek wel sinterklaasavond, zo'n wonderlijke maandagochtend hadden wij nog nooit beleefd. Voor Frans was er wat, voor Willem eveneens en Adrie Vroenhoven was dolblij met zijn nieuwe chromatische mondharmonica, die hij direct probeerde. En zo klonken op deze vroege ochtend om vijf uur reeds mondogel klanken door de keet "Hollands welvaren". Al spoedig volgden er klappen en bonzen tegen de houten tussen want die veroorzaakt werden door onze verontwaardigde Franse burens die wakker waren geworden. Doch wij trokken ons daar weinig van aan en al spoedig veranderde de boosheid van de Fransers in vrolijkheid en één van hen kwam even een kijkje nemen.

Het was de pseudo-schoenmaker Job André die vriendelijk grijnzend binnenkwam en het toen dadelijk begreep. Met uitgestoken hand kwam hij op Toon Mayen toe en sprak in zijn wonderlijk gebroken Duits: "Ah, kamerad Hollande wieder retour". Hij schudde Toon hartelijk de hand en riep toen luid een hele serie Franse woorden aan het adres van zijn landgenoten aan de andere zijde van de houten wand. Met een luid vreugdegehuil gaven zij antwoord en nog een tweetal Fransen kwam even kijken. Wat een bende op deze ochtend maar tegen half zes was het toch weer rustig en wij soesden nog even in tot kwart over zes. Toon Mayen was dus weer terug en Herr Bader toonde zich daarover zeer tevreden zodat onze kansen nu ook verbeterd waren. Het leven in de fabriek en keet ging opnieuw zijn gang en wij beleefden weer vele grollen en grappen. Vooral in Jan van Selst maakte het nogal eens bont maar niet al zijn streken werden gewaardeerd. Toen hij pas bij ons was liet hij op een avond een grote witte glazen bol, die eigenlijk bestemd was om rond de lamp te zitten, aan gruzels vallen. Dit was geen ongeluk maar doodgewoon baldadige opzet van hem. Allen lagen wij reeds op onze kribben en het was donker in de keet. Tussen de meeste kribben stonden kastjes, zo ook naast de krib waar Tinus van der wiel beneden en Jan van Selst boven sliep. Op het kastje stond de witte bol en nu

opperde Jan het denkbeeld om deze kapot te gooien. "Bende jij gek mááán?", raasde Tinus direct al en ook enkele anderen lieten waarschuwingen horen. Maar Jan lachte luidruchtig en ik vond het maar een gevaarlijk lachje. "Werkelijk te zot was er toe instaat", dacht ik. En amper was deze gedachte voorbij daar kletterde de melkwitte bol reeds op de vloer. Dat was het toppunt een Tinus van der Wiel ging enorm tekeer tegen de luid lachende Jan. Martinus kon niet zo van leer trekken of hij werd door Koos overtroffen. Deze was van zijn krib afgekomen, had het licht aangeknipt, en ging erbarmelijk tegen Jan tekeer. Deze keek nu toch een weinig beteuterd en probeerde te beweren dat het een ongelukje was. "Dat moet je nou zeggen", breed koos hem toe en vervolgde: "Maar dat gebeurt geen tweede keer, waarde vriend, "want dan maak ik er werk van". Zo was dit incident geëindigd en nu enkele weken geleden sloeg Jan in een gekke bui enkele tegels kapot van de grote groen betegelde kachel in de keet. Ook dit gaf weer heel wat herrie en Jan was wat kalmer geworden. Wel haalde hij nog vele streken uit maar zijn vernielzucht was toch getemperd. Al spoedig waren wij nu gewend aan de pan met water op het randje van de op een kier staande deur, bestemd voor laat thuiscomers die dan

ook nog al eens een nat pak opliep. Maar Jan's grappen sloeg ook wel eens op een gemakkelijke wijze op hemzelf terug. Zo was hij op een zonnige avond weer doende om een grote pan water op de rand van de deur te zetten. Want Dook de Vaan, Leo Trimbach en Piet Broos waren nog niet thuis en Ian beweerde: "ze zullen wel zaaaát zijn mááár". Hij had al op bed gelegen en stond nu in zijn ondergoed op een wankel bankje om de pan met een touw losjes vast te binden. En Jan maar praten en wij op onze kribben lagen grinnikend toe te zien. Maar wat Jan, nog wij allen, zagen, dat waren de gnuivende gezichten van het net thuiskomende drietal dat, door de ramen, alles had gezien. Want de luiken stonden natuurlijk weer open als of er geen verduisteringsplicht bestond. Daar hadden wij al vaker een berisping voor gehad en dan denk ik speciaal aan één avond die wel zeer komisch was. Het hele stel zat in de keet en aan beide kanten waren de luiken nog open. Plotseling klonk er aan de rechterkant een razen en tieren dat het niet mooi meer was. Christian, de Duitse timmerman, stond buiten en ging tekeer over domme Hollanders die geen gevaar zagen enz., terwijl zijn betoog flink gekruid was met vloeken en scheldwoorden. Nu hadden wij moeten schrikken en snel naar buiten lopen om de luiken dicht te doen maar dat was er niet bij. Één van de Brabanders zei laconiek: "Ja,

Ja, Christian: "Das ist gut, machen Sie das Fenster zu". Zoveel dus als: "O ja, Christian, dat is goed hoor doen ze maar even dicht". De nijdige timmerman de keet nog ook en kwam daarna de keet in om verder te schelden en te razen. Maar veel succes had hij niet, de meesten schonk een hem amper aandacht en schelden de ging hij de keet weer uit. Toch had hij wel gelijk en wij probeerden dan ook ons leven te beteren, maar telkens weer opnieuw vergaten wij die luiken voor de ramen te doen. Zo ook op deze avond en dat werd Jan van Selst noodlottig. Een lichte set tegen de deur, het bankje wankelde en Jan rolde achterover de keet in. Maar de pan water viel ook van de deur en net in de richting van Jan die alles over hem heen kreeg. En in de deuropening stonden Dook, Leo en Piet te schateren terwijl ook wij ons niet onbetuigd lieten. Drijfnat en wat wrang lachend kwam Jan van Selst overeind en mopperde: "Wááácht moarw rotzááákke, gullie kooft nog wel" en zo kroop hij zijn krib op, trok droog ondergoed aan en verdween onder de dekens. Hij had de kous flink op zijn kop gehad en wij brulden van het lachen. Ongeveer twee weken later was Jan weer de sigaar toen hij een pannetje water over zijn hoofd kreeg. Jan lag op zijn krib in tegen over hem, aan de andere kant van de keet, stond de krib van Piet

Mulders en Tini brok. Deze laatste sliep boven en Piet beneden. In zijn hondenhoek, zoals wij het noemden, en waar Piet altijd zo lui mogelijk in de lag. Op de plank boven Jan's bed stond het pannetje water, met een dunne zwarte draad verbonden met de krib van Piet en Tini. Jan merkte niets want het was zijn eigen pannetje en toen wij allen lagen en het licht uit was steeg de spanning. Tiny had de lus van de zwarte draad in zijn hand en nu maar afwachten of het lukte. De draad zou kunnen breken enz.. enz.. even bleef het nog stil en toen hoorden wij een pannetje verschuiven en dadelijk klonk nu ook het plenzen van het water. Schijnbaar precies raak want razend en tierend kwam Jan overeind en al spoedig kon niemand zich meer inhouden. Wij brulden allen van het lachen en die prullen werd heviger naarmate Jan harder tekeer ging. "Rotzáááke," schreeuwde hij, "Wà hedde gullie dar nou an?" ja, daar ging het nu juist om want hij reageerde precies op de wijze die wij ons gedacht hadden. Toen het lachen enigszins bedaard was klonk de snuggere stem van Tini Brooks, met daar doorheen het beruchte hinniklachje van Piet Mulders. "Zo'ene ram toch ware", zei Tiny en dat maakte Jan weer opnieuw aan het razen. "Moedde gij ok nog wä zeggen" mopperde hij tegen Tini en tegen Piet: 'Houde gij toch

oe-en kop mè dâ mislijk gegrinnik”. In ieder geval, de mop was uitstekend geslaagd en dat was de hoofdzaak. Zo was het leven in de keet, vol belevenissen en vol flauwekul ook vaak maar het gaf sfeer en fleur. Op een zondagavond gingen wij naar bed toen een drietal van onze kameraden nog niet thuis was. Nu was het Jan van Selst die zelf weer eens op een idee kwam en al spoedig stonden de banken kris en kras door elkaar, pannen en andere rommel er op, onderling touwen verbonden en tot slot nog de bak met kolengruis op de punt van zo'n bank. Tenslotte draaide Jan de lamp nog uit de fitting los en nu gingen wij naar bed. Zij bleven echter nog al lang weg en het was een hele toer om wakker te blijven. Maar eindelijk, daar hoorden wij voetstappen, en de deur ging open. Het licht knopje werd omgedraaid maar geen licht natuurlijk. "Verrek" zei er één: "het licht brandt niet, zeker uitgeschakeld met het luchtalarm"? Inderdaad was er alarm geweest, doch niet lang, en het licht was ook niet uitgeschakeld geweest. Nu kwamen we onze barakgenoten verder de keet in en begon het gestommel. Steeds erger werd dit en al spoedig klonken er verwonderde uitroepen zoals: "Sakkerju, wâ stoat hier toch allemoal" en "Au, mijn poot, donderju" en wij smoorden van het lachen onder de dekens op onze kribben. Toen kletter-

de een bank tegen de vloer en even later, met veel geraas, de bak met kolengruis. Nu barsten de thuiskomenden in een serie verwensingen uit. "De ellendelingen, doar hebben ze de lááámp losgedroid, een hope rotsooi over dêên vloer en nu liggen de honden de smoren van de lááách in der lui nest". Allen brulden wij het nu uit van het lachen en Jan van Selst kwam overeind en zei: "nu is het genoeg gewêst ik zaaaál efkes de lááámp indroaien". En welgemoed stapte hij vanuit zijn krib de tafel om dit te doen, doch hij had niet gerekend op de pan met water die hij zelf had neergezet en..... stapte er met zijn blote voeten middenin. Nu was het de beurt van Jan weer om enige minder vriendelijke woorden te uiten en van de anderen om uitbundig te lachen. Dan ging het licht weer aan en konden wij de ravage in de keet aanschouwen. Het was niet mooi meer zoals het er uitzag en met zijn allen redderden wij de boel weer wat op. En zo gebeurde er steeds wat anders, teveel om op te noemen. Één geval is nog wel de moeite waard om even te beschrijven, waarmee ik dan deze dolle keetbelevissen voor het ogenblik afsluit. Dat was op een avond omstreeks Sinterklaas. Jan van Selst was naar een gezellig avondje bij Wirtschaft Bacher geweest en niet helemaal nuchter thuisge-

komen. Er was niets uitgehaald en niemand van ons had Jan horen thuishoren. De volgende ochtend was ik het eerst wakker en even daarna ontwaakte Koos. Als gewoonlijk stak hij eerst een sigaret op en ging toen, wat melig slaperig, rondkijken, terwijl onderhand de één na de ander wakker werd. Ineens keek Koos met veel belangstelling in de richting van de krib waar Jan sliep en hij bromde: "Wat ligt daar nauw weer voor een brok kolenboer"? Allen keken nu en begonnen luid te lachen. Met een ruk kwam Jan overeind en begon meteen zelf ook te lachen want direct begreep hij waar het om ging. Hij zag er dan ook komisch uit met een half zwart gezicht waardoor strepen liepen. Nu kwam zijn verhaal. Hij had bij Bacher voor de zwartepiet gespeeld en na afloop stevig gedronken. Om ongeveer twee uur was hij thuisgekomen enigszins: "zááát" zoals hij het zelf noemde. Hij was meteen maar op zijn krib gekropen en inslaap gevallen. "Nou" gromde Koos "Nog een paar van zulke kerels in onze keet en het wordt een complete zwijnenstal". Jan lachte luid en merkte nog eens op: "Och, och, wat wááár ik toch zááát". Toen kwamen wij van onze kribben en gingen ons kleden om naar de fabriek te gaan. Daar was het er als gewoonlijk weer warm en gezellig en wij hadden plezier met ouwe Rapp en Josef Weibel. Maar

veel zag ik deze twee niet want ik had mijn werk als altijd boven bij Mutchler. Vooral zo tegen vijf uur 's middags had ik het daar gezellig in het schemerdonker. Dan deed ik het licht in mijn hoekje uit en plaatste een bok tussen het leervat en de lift, zodat mijn hoekje was afgesloten. Dan zong hij onder het werk de vele liedjes en melodieën die wij kenden uit de keet en die wij steeds weer hoorden in de bioscoop. En onderhand werden de dagen steeds korter en naderden de kerstdagen. De eerste Kerstmis in den vreemde. En meer dan anders gingen onze gedachten naar huis. Vooral omdat van verlof nog wel niet veel zou komen. Willem van den Heuvel zou met Kerstmis gegaan zijn maar een wel zeer typisch incident had zijn kansen vernietigd. Willem stond aan een stolmachine en soms maakte hij nog wel eens brokken bij zijn werk. Op een ochtend kwam Bader zelf kijken en ging tekeer tegen Willem over zijn werk. Maar Willem raasde terug in zijn Brabants taaltje terwijl Quadt het vertaalde. Soms wist Heinrich zich geen raad en dorst Willems woorden niet in hun ware vorm over te brengen aan Bader. Doch Willem schreeuwde: "Zedde gij alles maar gerust höre, lao die-en vent verrekke". Bader was woedend en het eind van alles was dat Willem van de stolmachine af moest en ander werk kreeg. Maar dit was geen stukwerk

en reeds 's avonds in de keet zat Willem te kankeren en mopperde: "Ik kááán zo niks verdiene sakkerju". De volgende ochtend kwam Bader weer op de afdeling en stapte Willem op hem af. Het werd een heftig twist gesprek en weer was Heinrich Quadt de tolk. Razend van woede beende Bader van de afdeling af en even later kwam een kantoormeisje een briefje bij Willem brengen waarin stond dat zijn verlof was ingetrokken wegens verregaande brutaliteit. Ja, het was wel te begrijpen want Willems manier van optreden kon niet door de beugel en in Holland had hij dit ook niet behoeven te doen. Want hij had Bader uitgemaakt voor schurk en saboteur en meer van dat moois. Maar nog was koppige Willem niet gekalmeerd en hij ging Bader achterna met de woorden: "Dè neem 'k nie, nòòt neem ik dà". Meester Elzer ging op zijn beurt Willem achterna om moeilijkheden te voorkomen. Doch zo snel kon de meester niet zijn of reeds was Willem op het kantoor en vroeg nijdig om Bader te spreken. Dat kon niet zei vrouw Schmidt, de eerste kantoorejuffrouw, want Bader was in gesprek. "Niks mee te moaken" gromde Willem en liep met zijn kromme beentjes het privé kantoor op. Toen Bader hem zag werd hij woedend en wilde Willem uit zijn kantoor zetten. Maar deze, nu door het dolle heen, hief zijn arm

op en zou Bader een slag in het gezicht gegeven hebben als niet net op tijd meester Elzer zijn arm teruggetrokken had want hij was ondertussen vol ongerustheid ook gearriveerd. Nu was echter de maat vol en Bader belde de politie op. In het schaftkantoor kwamen twee polizisten in burger en namen Willem mee. Nog steeds grijnsde deze als altijd doch wij schudden onze hoofden. Vier dagen zat Willem in de cel en hij kwam er nog goed af want na deze vier dagen belde Bader het Polizeiamt op en verzocht hem weer vrij te laten. Zo kwam Willem weer in de keet en het eerste wat hij zei was: "Alles goed, moar dà noot meer". Veel liet hij er verder niet over los maar hij scheen daar nog wel eens een oplawaai gekregen te hebben. In ieder geval was zijn verlof verspilt en volgens onze gedachten had hij er niet veel kans meer op. Nu zou Tinus v.d. Wiel alleen gaan maar er was voor twee personen aangevraagd en de mogelijkheid bestond dat er nu een ander mee mocht. Wie zou dit kunnen zijn? Wij wisten het niet en konden slechts gissen. Steeds meer zochten wij in deze dagen de gezelligheid in onze keet want buiten was het onaangenaam weer. Ook de bioscoop mocht zicht nog druk in onze belangstelling heugen en zo ging het jaar 1943 ten einde.

Hoofdstuk 6

13 DECEMBER KOOS EN TINUS V.D. WIEL MET VERLOF – EEN PRETTIGE TIJDING – KERSTMIS EN JAARWISSELING

Zo was de laatste maand van 1943 aangebroken en op één der eerste maandagen van deze maand was ik ziek en bleef liggen. Toen de jongens voor de schaft van negen uur in de keet kwamen waren zij in druk gesprek. Het bleek dat Koos op kantoor was geroepen en daar had Bader hem medegedeeld dat hij in de plaats van Willem nu verlof kreeg en op dertien december met de verloftrein uit Stuttgart kon vertrekken. Het verwonderde mij eigenlijk niets want Koos stond goed aangeschreven. Rustig deed hij altijd zijn werk, verzuimde zelden en kon vrij goed met de bazen opschieten. Toch was hij geen bazenvriendje, verre van dat en meestal was hij stug en gaf hen niet meer woorden dan hij nodig vond. Zelf stond ik ook niet slecht aangeschreven, dat wist ik wel, maar toch was ik toch niet zo rustig als hij en liet de Duitsers ook nog wel eens blijken dat ik niet van plan was om mij druk voor hen te maken. Maar of dit nu allemaal invloed had, ik wist het niet. Koos kreeg verlof en ik gunde dit hem van harte, hoewel ik het jammer vond dat wij nu niet samen gingen. Later vertelde koos mij zelf hoe alles gegaan was. Hij stond in het zaagmeel hok bij oude Rapp

en dacht zo bij zichzelf: "Nu moest er eigenlijk eens iemand van het kantoor komen met de mededeling dat wij verlof kregen". Enfin dat was weer zo'n gedachte die grond miste. Nog geen tien minuten later kwam het roodharige kantoormeisje binnen en richtte zicht tot koos met de woorden: "Meyvogel, Sie sollen beim Bader kommen, ins Büro", terwijl zij er veel betekenend aan toevoegde: "Es ist wegen Urlaub". Misschien dacht zij wel dat Koos met een wilde vreugdekreet zou opspringen maar dan kende zij hem nog niet. "O, dat is best", bromde hij, liep het verbouwereerde meisje voorbij en ging de afdeling en de fabriek uit naar het privékantoor van Bader. Deze ontving hen zeer vriendelijk en breeduit achter zijn schrijfbureau zittend wees hij met uitgestrekte wijsvinger naar Koos en zeide: "Meyvogel, du kriegst Urlaub, den deine Arbeit und Sie sind immer anstendig"!

Het kwam hierop neer dat Koos een goed en behoorlijk werker was en dat hij daarom nu in de plaats van Willem met verlof mocht. Want diens verlofpas was "Wegen weitgehende frechheit gesperrt" zoals Bader het uitdrukte. Ja, zo was het gegaan en hoewel Koos verheugt was maakte hij er zich niet drukker om dan dat nodig was.

Ik was reeds de volgende dag weer opgeknapt en ging weer aan het werk en onderwijl kropen de trieste decemberda-

gen traag voorbij. Koos zou op dertien december weg gaan en op de laatste zaterdag daarvoor gingen wij 's middags de stad in om nog enkele dingen te kopen. Want ik wilde hem een pakje mee naar huis geven omdat hij mijn ouders ook zou opzoeken. Hoewel de verlichting schaars was, heerste er in deze donkere dagen toch wel een gezellige sfeer in het stadje en ik slaagde ook vrij goed bij mijn inkopen. En zou brak de dertiende december dan aan en 's middags toen wij voor de vesper van vier uur in de keet kwamen stonden Koos en Tinus gereed om te vertrekken. Toch was het op deze trieste namiddag wel een weemoedig gezicht om het te zien vertrekken en velen van ons dachten: "Wanneer zullen wij een gaan"?

En toen Tinus v.d. Wiel achter Koos de deur uit stapte en beiden langs de kleine raampjes van de keet nog een laatste groet zwaaiden klonk Tini Brok's stem veelbetekenend: "Ziezo, die zijn weg en die-en Tinus zien wij niet meer terug". Enkelen hadden voor Tinus v.d. Wiel getekend en protesteerden luid, doch geen van allen geloofden zij er ook aan. Wat Koos betrof, niemand twijfelde aan zijn terugkeer hoewel hij er geen woord over had vuil gemaakt. Maar Tinus had teveel geroepen: "Ik koom áááltoos weerom" en hij was woedend geworden toen Jan van Selst hem recht in zijn

gezicht keek en zei: “Gij komt nie terug Tinus, dá wek wel zeker”. Enfin, al die voorspellingen hadden nu nog weinig zin, pas over veertien dagen zouden wij het weten. Ons leven ging door en werkelijk miste ik Koos in die eerste dagen na zijn vertrek. Toch vermaakte ik mij evengoed wel en ging veel met de anderen op stap. Ongeveer een week later kwam Frans Klijssen opgewonden in de fabriek en deelde mede dat wij met vijf man, hij zelf inbegrepen, op kantoor moesten komen om verlofpassen in ontvangst te nemen. En inderdaad het was waar, de laatste vijf van de oude ploeg kreeg nu ook verlof en wel van

13-25 januari 1944. Dat waren dus Piet van Dijk, Frans Klijssen, Adrie Vroenhoven, Willem , v.d. Heuvel en mijn persoon. Voor al wat Willem betrof viel dit geweldig mee en nu bleek toch dat Bader zo kwaad nog niet was. Want na het incident in november had niemand nog verwacht dat hij Willem zou laten gaan.

Wat mij betrof, ik was er geweldig mee in de wolken en vond dat ik nu eigenlijk nog beter af was dan Koos. Want nu vierde ik kerstmis en de jaarwisseling in het vooruitzicht van het komende verlof terwijl Koos daags na kerstmis alweer terug moest. En daarom ging ik met een licht gemoed de feestdagen tegemoet. Op vrijdag 24 december hadden wij opnieuw een meevallertje, want de fabriek

stopte reeds om vier uur en om vijf uur zaten Willem, Toon en ik al in de gezellige schemer verlichte Wirtschaft van Otto Frank. Buiten het normale menu kregen wij appeltaart en een glas goede wijn. Otto Frank zelf liep vergenoegd rond en de radio speelde prachtige muziek. Wat was Duitsland toch eigenlijk een wonderlijk land, dacht ik zo bij mijzelf soms walgde je ervan en dan weer trok het je onweerstaanbaar aan. Maar dit zou wel speciaal aan mijzelf of aan de eigenaardige sfeer van dit Zwabische land liggen. Toen wij tenslotte opstapten gingen de beide anderen eerst nog even de stad in en zodoende kuierde ik in mijn eentje naar de barak.

Overall heerste een wonderlijke rust en stilte en toen ik de spoorbrug over ging die naar de Metzgerstrasse voerde, hoorde ik plotseling vanuit de stad het geluid van hoornblazers die het oude lied “Stille nacht, Heilige nacht” speelden. Prachtig klonk dit in de stille winterse avond en het ontroerde mij werkelijk. Later hoorde ik dat deze hoornblazers dit ieder jaar deden vanaf de torentrens van de “Evangelische Kirche” in de Hauptstrasse. In onze barak gekomen bleek er niemand te wezen en een half uur lang genoot ik van de intense rust. De keet zag er keurig uit, de kachel snorde lustig, de grote koffiekkan pruttelde gemoedelijk en in de hoek stond onze kerstboom. Met wat appels,

zelfgemaakte rode, groene en zilveren sterren, hadden wij hen zo goed mogelijk opgetuigd en verder was de keet versierd met dennetakken. Kaarsen hadden wij niet maar het leek er toch wel wat op. Op de duur echter begon de stilte te drukken, ook al omdat de Fransen er evenmin waren en toen na een half uur onze kameraden thuis kwamen was ik toch weer blij om hen te zien. En het werd een gezellige, toch toepasselijke, avond tot ongeveer half twaalf. Toen gingen de katholieken naar de nachtmis en omdat zij er zo op aandrongen besloten Jan van Selst en ik om dan maar mee te gaan. Ondertussen was het gaan sneeuwen en de sfeer was wel heel toepasselijk. Doch zowel Jan als ik voelden ons in de katholieke kerk niet erg op ons gemak en bovendien viel de nachtmis tegen. Dat beweerden onze Brabantse vrienden tenminste en de één na de ander verklaarden zij dat het thuis in Holland veel mooier was. Of dit nu waar was of niet, Jan van Selst en ik vonden er in ieder geval niets aan. En daardoor werd ons verlangen om eens naar de Protestantse (Evangelische) kerk te gaan nog versterkt. Wij lieten het niet bij een verlangen doch gingen inderdaad de volgende ochtend op zaterdag 25 december (1^e kerstdag) naar de Evangelische Oberhofenkirche, gelegen in het mooie ruime Ludwigspark. Wij wisten niets van de aanvangstijden der diensten, doch waren reeds om tien minuten over negen

bij de kerk waar het nog stil was. Daarom wandelden wij het mooie Ludwigsark nog wat rond en gingen tegen half tien weer naar het kerkgebouw. Nu kwamen er echter meer mensen en ook Jan en ik gingen naar binnen. Het was een prachtige kerk en voor een Protestantse kerk veel mooier ingericht dan in Nederland. Toch was de dienst echt Protestants en de predikant had een wel luidende stem, zodat wij zijn Hoogduits goed konden verstaan. Zowel Jan als ik voelden zich best op ons gemak en waren blij dat wij op deze kerstdag gegaan waren. Tegen 11 uur was deze kerstdienst geëindigd en wandelden wij door half besneeuwde, half dooiende straten naar de keet waar het op zijn gezelligst was. Zo brachten wij deze triestige dag grotendeels in onze keet door want buiten was er toch geen aardigheid aan. Het einde van deze eerste kerstdag was minder fraai omdat er 3 Brabanders thuishkwamen die dronken en eigenlijk meer nog ziek waren van het most drinken. De hele nacht hadden wij last van hen en zij waren met zijn drieën op één krib gekropen wat natuurlijk een onmogelijkheid was en aanleiding gaf tot veel geharrewar. Ook op zondag, de 2e kerstdag, was het weer weinig aantrekkelijk en wij verdeelden de dag tussen de keet, een Wirtschaft en een bioscoop. In de week die volgde draaide de fabriek niet normaal doch moest er schoon gemaakt worden. De werktijden waren nu echter van 8.00-9.00, van

9.20-12.25 en van 13.00-16.00. Dit was dus niet lang maar aangezien er niet gestookt werd was het verblijf in de fabriek toch verre van aangenaam. Ik probeerde zo goed als het maar ging om het leervat schoon te krijgen en dat was een heel karwei. Overal haalde ik enorme plakken zout en vet vandaan en er was eigenlijk geen schoon krijgen aan. Op dinsdag 28 september tegen 12 uur 's middags kwam Koos uit Holland terug en ik verheugde mij zeer om hem weer te zien. Vooral omdat hij goede berichten van thuis meebracht. Toen ik dan ook om vier uur thuis was, knapte ik mij snel wat op, zodat wij voor het avondeten bij Frank nog een wandeling door de stad konden maken. En tijdens deze wandeling vertelde Koos van alles, over de reis, over thuis, over de fabriek in Voorschoten en wat hij allemaal gezien had in het geteisterde en vernielde West Duitsland. Hij was een hele middag bij mijn ouders thuis geweest en het pakje was natuurlijk ook best overgekomen. En een ongekende vreugde greep mij aan als ik eraan dacht hoe ik nu spoedig ook zelf met verlof zou gaan. Koos was echter nog wat lusteloos en hij werkte deze week dan ook niet meer. Doch men nam hem dit ook in het geheel niet kwalijk want zijn terugkomen had een goede indruk gemaakt. Tinus v.d. Wiel was weggebleven, wat eigenlijk niemand

verwonderde, hoewel zij die voor hem getekend hadden er toch weinig over te spreken waren. Maar veel was er toch niet aan te doen en wat zijn persoon betrof misten wij Tinus nu bepaald niet. Er was een kankerpit minder in de keet en dat scheelde al heel wat. Op vrijdag 31 december 1943 wachtte ons weer een verrassing want de fabriek werd reeds om 12:00u, de zaterdagse sluitingstijd dus, stopgezet en wij hadden nu deze oudejaarsmiddag voor ons zelf. Er was een oudejaarsdienst in de Oberhofenkirche en wij besloten er met zijn drieën heen te gaan. Dus stapten Jan van Selst, Koos en ik tegen vijf uur naar de mooie oude kerk in het Ludwigspark waar om precies vijf uur de dienst begon. De kerk was vol en de sfeer werkte wel bijzonder mee voor oudejaarsoverpeinzingen. Slechts hier en daar gloeide een klein lampje en zodoende was de kerk schemerachtig verlicht. De dominee op de kansel was amper te zien en wat ons nog meer speet was dat het de jonge predikant niet was, doch een oudere man die geheel niet boeide en bovendien zo moeilijk en onsamenvattend sprak, dat het voor ons buitenlanders bijna onmogelijk was om hem te volgen. Na afloop gingen wij door het halfdonkere Göppingen naar onze keet waar het heel druk en heel gezellig was. Wij hadden gasten ook, er werden voordrachten, kleine to-

neelstukjes en zangnummers ten beste gegeven en het was een avond die ik nooit ben vergeten. Hier in ons lager heerste de onvervalste sfeer van een echte Hollandse oudejaarsavond en het was een prachtig moment toen de jaarwisseling aangebroken was. Na de gebruikelijke nieuwjaarswensen hield ik een soort van toespraak, want men wilde graag dat juist ik dit zou doen. Wel het sloeg in ook en wij voelden ons op dit moment toch wel heel sterk als Nederlanders met elkaar verbonden. Daarna zetten wij ons feest nog een klein uurtje voort en toen vertrokken onze gasten, terwijl enkelen van onze eigen kameraden nog de straat opgingen. De meesten naar Wirtschaft Backer om daar de bloemetjes nog eens buiten te zetten. Met een man of zes bleven wij nu over in de keet en op onze kribben gelegen lagen wij nog wat te roken en te praten. Tegen drie uur kwamen de herrieschoppers wee thuis, maar ze waren vrij rustig en spoedig was alles in diepe rust. Zo was het jaar 1944 dus begonnen en niemand van ons wist nog wat het brengen zou. Nieuwjaarsdag verliep heel rustig, wij sliepen lang, aten bij Otto Frank en pikten 's avonds een bioscoopje. Voor mijn vier kameraden en mij was er voorlopig nog slechts het verlangen naar de grote dag, 13 januari 1944, de dag waarop wij hoopten bij leven en welzijn naar ons vaderland en onze familie te kunnen gaan.

Hoofdstuk 7

BLIJ BEGIN VAN JANUARI 1944 – DONDERDAG 13 JANUARI VERLATEN WIJ MET Z'N VIJVEN GÖPPINGEN OM NAAR HOLLAND TE REIZEN– NACHTREIS DOOR WESTDUITSLAND – DE AANKOMST IN HOLLAND – PRETTIGE VERLOFDAGEN THUIS

Op maandag 3 januari ging de fabriek weer in vol bedrijf draaien en het was nu maar zaak om de resterende dagen om te krijgen die ons nog scheidde van de 13^e januari. Er gebeurde niet veel bijzonders in die dagen en ik scharrelde onderhand nog van alles bij elkaar om mee te kunnen nemen naar huis. Een pakje boter, suiker, een echt wittebroodje en uit het winkeltje van Frau Roos een doosje met koekjes. Maar het leek wel of de dagen kropen en de zaterdag en zondag waren tenminste weer een mijlpaal. Op de zondagmorgen gingen Koos en ik nog eens naar de Oberhofenkirche en wij troffen het, want weer was er de jonge predikant met de heldere, welluidende stem en zijn preek was ook nu weer goed. Hij durfde nog al wat te zeggen, vonden wij, want vele van zijn uitlatingen waren onmiskenbaar tegen de terreurmethoden van het Nazisysteem gericht. Maar hij wist ze toch wel handig te camoufleren en ik geloofde beslist dat de meeste Duitsers z'n woorden niet eens werkelijk begrepen. En na deze zondag gleden de dagen in langzaam tem-

po verder op weg naar de zo vurig verbeide donderdag. Op dinsdagmiddag kreeg ik bovendien nog moeilijkheden met het leervat zodat er niet meer aan gewerkt kon worden. Dus hielp ik meester Mutchler maar wat met het sorteren en snijden van leer. Ondertussen gingen ook de Fransen met verlof en op woensdagmorgen namen zij afscheid. Nog enkele uren en toen was het om half één voor de vijf Hollandse verlofgangers ook met werken gedaan want ook op deze woensdagmiddag kregen wij vrijaf. En deze vrijheid gebruikten wij om de diverse koffers in orde te maken en omdat dit alles vlugger ging

dan wij ons voorgesteld hadden gingen wij nog de stad in en tevens in een soort jubelstemming naar het Stauffentheater. Het was de voorstelling van kwart voor vijf en toen wij na afloop in de keet terugkwamen vond ik een briefje uit Holland dat ik met heimelijk genoeg las. "Schrijf je gauw terug" was zoals gewoonlijk het bekende einde en grin-

nikend zei ik tot de jongens: “In plaats van een brief krijgen ze ditmaal de hele vent thuisgestuurd, wat een goeie mop is dat zeg!”. Al vroeg kropen wij op onze kribben en zo brak dan de 13^e januari aan. Wat een dag en wat een blijde stemming voor de gelukkige vijf en om kwart voor acht stond ik mij al te scheren. Tussen acht en negen gingen wij naar de douche gelegenheid in de cantine en vrolijk zingend en fluitend ploeterden wij onder het stromende water. Toch kwamen er nog ernstige moeilijkheden want om tien uur werd Adri Vroenhoven op kantoor geroepen en kwam er bleek en ontdaan weer uit. Wat was er toch aan de hand? Wel, op het laatste moment bleek Bader hem niet te willen laten vertrekken omdat hij getekend had voor Tinus v.d. Wiel die, zoals bekend, niet was teruggekomen. Dit gaf een consternatie en de meesten van ons waren werkelijk nijdig op Bader. Had hij die bezwaren niet direct naar voren kunnen brengen op 28 dec. 1943 toen bleek dat Tinus niet terug was gekomen? Er moest gehandeld worden en nu stapte Koos met Adri naar kantoor omdat hij nogal invloed had op Bader. Later werden er nog enkelen gehaald en na een uur vol spanning gaf Bader toe, maar er stonden nu minstens tien man met hun verlof borg voor Adri's terugkomst. Voor de overige vier hadden reeds eerder per man drie kameradem moeten

Tekenen. Dit alles was zeker niet mis doch de hoofdschuld lag toch ook weer niet bij Bader. Maar in de eerste plaats bij de Nazi-autoriteiten met hun tewerkstellingssysteem in Duitsland, wat al heel wat narigheid had gesticht. In de tweede plaats echter bij vele Hollanders (En evengoed ook andere buitenlanders) die hun kameraden lieten tekenen en toch niet terug kwamen. Maar het viel moeilijk om hier een juist oordeel over te vellen, doch in ieder geval, kameraadschappelijk was het zeker niet. Gelukkig echter kon Adri nu toch mee en toen het vesperkwartiertje van vier uur was aangebroken en de andere jongens in de keet kwamen, vertrokken wij met z'n vijven naar het station. De koffers op het kleine fabriekswagentje en wij allen er omheen. Handen werden geschud, vele groeten en ook veel onzin over en weer geschreeuwd en zo trokken wij de fabriekspoort uit en de Metzgerstrasse in. Ditmaal leek alles er zo heel anders maar als ik mijn ogen sloot dan zag ik in gedachten al het vaderland, Leiden en onze eigen straat. Alles was op dit moment prettig en opgewekt, zelfs het Göppingse station zag er vrolijker uit dan ooit en de binnenrollende trein uit de richting Ulm, die om 17:05u vertrok werd vol vreugde bestegen. Reeds begon het te schemeren en terwijl de trein voortdaverde door het prachtige landschap van het Filsdal keek ik naar buiten en.....dacht aan de keet en de jongens. Vreemd genoeg wa-

ren mijn gedachten nu meer bij hen dan ooit. Maar hoe verder de trein vorderde, des te meer vervaagden de beelden van Göppingen en wij raakten in een vrolijk druk gesprek, terwijl vele Duitsers ons af en toe nieuwsgierig opnamen. Het werd steeds verder donker ook en de trein had al een behoorlijk eind van het traject er op zitten. Reeds naderden de voorsteden van de stad der “Auslandsdeutschen”, Stuttgart-Untertürkheim en Stuttgart-Canstatt. En het was reeds over zessen toen het voorlopig einddoel bereikt werd, Stuttgart Hauptbahnhof. Inderdaad was dit voorlopig het einddoel, want de verloftrein zou pas om tien uur vertrekken. Te tussenliggende uren gingen snel genoeg voorbij en wij brachten ze door in de enorme stationshal waar allerlei winkels en restauraties gevestigd waren. Het was druk in de hal en het wemelde er van Hollanders, niet alleen vele andere verlofgangers, maar ook tal van landgenoten die in Stuttgart tewerkgesteld waren en hier 's avonds wat vertier zochten. Willem v.d. Heuvel en Piet v. Dijk gingen nog even de stad in en vooral de laatste bleef bedenkelijk lang weg. De drie anderen, waaronder ik, bleven in de stationshal en gingen allen even één van de overvolle restauraties binnen om een glas bier te drinken. Het was om ongeveer half tien, toen er tenslotte weer beweging kwam en wij allen

Weer bij elkaar getrommeld werden door militaire politie en bewakers met banden om de armen. Het ging allemaal echter zeer ordelijk en tegen tien uur konden wij de verloftrein binnen gaan en een plaatsje zoeken. De controle was vrij streng en het was praktisch onmogelijk om zonder papieren binnen te komen. En eindelijk ,ja hoor, om precies half elf zette de trein zich in beweging en begon de lang verwachte reis naar het vaderland. Het werd een prettige reis en wij zaten met zijn achten in een coupé. De vreemde Hollanders die bij ons zaten kwamen uit Friedrichshafen en bleken bewoners te zijn van het bekende lager Weissenau, dat al bij de meesten van ons beroemd geworden was om zijn gezelligheid en comfort. Het was een oud kasteel op een groot landgoed en omgeven door prachtige bossen. De jongens vertelden er van. Terwijl de trein door het verduisterde landschap snelde. Om ongeveer één uur die nacht werd voor de eerste keer gestopt aan een groot station en dit bleek Mannheim te zijn. Veel Hollanders gingen de trein uit om wat over het perron heen en weer te wandelen. Anderen, waaronder wij, schoven de brede ramen naar beneden om vanuit de coupé's over het perron te kijken. Er heerste een prettige, opgewekte sfeer en iedereen was blij en opgewekt. Ruim een half uur

duurde dit oponthoud en daarna werd de reis voortgezet. Sommigen probeerden wat te slapen, anderen echter probeerden zoveel mogelijk van het landschap op te vangen en af en toe klonken er kreten en uitroepen, veroorzaakt door de vernielingen en verwoestingen die het Westduitse land te zien gaven. Later in de nacht werd er nog weleens gestopt wegens luchtalarm, onder andere te Bingen en te Koblenz. Dit was nou niet bepaald gerustwekkend, doch er gebeurde niets en na Keulen gepasseerd te zijn zette de trein er flink de gang in op weg naar de grens. En daar arriveerden wij om ongeveer acht uur in de nevelachtige ochtend van vrijdag 14 januari 1944. Een heel eind voor Kaldenkirchen stond de trein ook nog een tijdlang stil, temidden der weilanden en daar was het dat een tweetal clandestien meegereisde landgenoten de trein verlieten en poogden om langs een omweg over de grens te komen. Het was ons een raadsel hoe zij kans gezien hadden om de trein binnen te komen en wat de afloop betrof van dit avontuur, daarnaar konden wij slechts gissen toen wij hen in de ochtendnevel zagen verdwijnen. Maar een ieder van ons wenste hen in gedachten het beste toe. Een kwartier na dit voorval zette de trein zich weer in beweging en

reed nu spoedig het Duitse grensstation Kaldenkirchen binnen. Daar werd de Duitse locomotief verwisseld voor een Nederlandse en wij moeten allen de trein uit voor controle en visitatie. Maar ook daarna bleef de trein nog lang stilstaan totdat eindelijk om bij half tien de langverwachte reis over de grens begon. Ondertussen was ook de nevel opgetrokken en begunstigd door een blij winterzonnetje reden wij de grens over. Overal stonden de mensen te zwaaien en te wuiven en wij zongen het hoogste lied, totdat de trein in Roosendaal stopte. Ook daar was het heel gezellig en het eerste wat ik zag was het gezicht van een echte Hollandse spoorman. Sommige jongens sprongen het perron op en wisten van uitgelatenheid niet wat ze moesten doen. En zo kon het gebeuren dat een keurig geklede heer uitgemaakt werd voor onderduiker en meer van dat fraais. Het was maar goed dat de trein zich weer in beweging zette voordat de luidruchtigheid te ver ging en zo ging het in snel tempo naar Utrecht. Wat was het heerlijk om het vaderlandse landschap weer te zien na elf maanden van afwezigheid en alles in mij zong van blijdschap. Utrecht was het definitieve eindpunt van de Duitse verloftrein en samen met de Leidenaar Cor Hartevelt ging

ik op zoek naar een trein die ons naar Amsterdam zou brengen. Ook dit was spoedig in orde en zo snelde onze trein langs het oude vertrouwde landschap en spoedig was het Amstelstation, eerste voorpost van mijn geliefde Amsterdam, bereikt. Dan volgde het station Amsterdam Muiderpoort en tenslotte het Centraal Station van onze hoofdstad. Wij hadden nog net tijd om snel van het 3^e perron door de tunnel naar het 2^e perron te lopen waar de bekende elektrische trien van het baanvak Amsterdam-Rotterdam-Dordrecht reeds stond te zoemen. Wij sprongen er in en kort daarna zette de trein zich in beweging. Onderweg deed zich nog een zeer onaangenaam incident voor dat ons deed beseffen dat je nog beter in Duitsland zelf dan in het bezette Nederland kon wezen onder de huidige omstandigheden. Er zaten nog meer verlofgangers in de trein en één van hen was in zo'n vrolijke stemming dat hij niet kon nalaten allerlei grappen en grollen te verkopen. Op een gegeven moment liep er een militair door de trein die wij enigszins verwonderd opnamen want een Duitse soldaat was het niet. En de grappenmaker maakte de opmerking: "Hé, wat is dat nou voor een pikkepoelie"? Een gekke opmerking zonder enige bedoeling maar de soldaat keerde zich direct om en vroeg op hoge toon

aan de spreker: “Wat zei u daar, zeg eens op”? De aangesprokene schrok wel even maar hield zich toch zo rustig mogelijk en antwoordde: “O ik vroeg mij af wat u voor een meneer was”. Doch zo kwam hij er niet af en de militair (die niet anders dan één van die verachtelijke landverraders was die de naam “Landwachters” droegen) beweerde dat hij hem had willen beledigen en eiste opgave van zijn naam en adres. De verlofganger verdedigde zich met de opmerking dat hij pas uit Duitsland kwam en werkelijk niet wist met wat voor iemand hij te doen had doch het hielp allemaal niets. Tenslotte gaf hij zijn naam en adres en de ellendige landverrader beweerde dat hij er wel meer van zou horen. Daarna liep hij door en de verlofganger bleef in een heel wat minder vrolijke stemming achter. Ja, zo was het tegenwoordig in ons oude Holland en ik kookte van woede om dat vuile tuig dat zich om de minste kleinigheid beledigd voelde. Omdat ze drommels goed wisten dat ze fout waren. Maar eens zou hen dit wel opbreken, daar konden ze van op aan. Want verliezen zou het verachtelijke Nazibewind deze oorlog toch en met hen zouden de handlangers en landverraders ten onder gaan. In Haarlem verliet de verlofganger de trein en hij was al weer wat over de schrik heen en wij wens-

ten hen het beste toe. Weinig kon ik op dit moment nog beseffen dat Cor Hartevelt zich nog in de loop van dit jaar zelf aan de kant van de landverraderskliek zou scharen. Van Haarlem naar Leiden vergat ik het onaangename incident gaandeweg en hoe meer de sleutelstad naderde des te heftiger werd mijn verlangen naar huis. Het was 14 januari helemaal niet koud en winters. Blij en vrolijk scheen de zon over het landschap en alles in mij juichte. Toen stopte de trein in Leiden en bijna direct was ik Cor al kwijt zo snel stevende hij naar de uitgang. Zelf stond ik nog even op het perron in de verwachting mijn vader te zien doch hij had vroeger dienst gehad en was reeds naar huis. Dat vertelde mij een collega van hem en met deze man ging ik nu langs de spoorbaan naar huis. Even nog ging ik bij hem thuis aan en toen kwam vader daar toch nog voorbij en samen gingen wij toen naar ons eigen huis. Daar zat moeder op de divan en toen wij op de ramen tikten keek zij eerst heel rustig op, dan echter keek zij nog eens en sprong toen met een kleur van blijdschap overeind en snelde naar de deur. Vol blijdschap sloot zij mij in de armen, mijn klein, dapper moedertje. En ze lachte maar en praatte honderduit en ondanks haar blijdschap deed ze helemaal niet sentimenteel. Maar wel had ze nog steeds die hoog-

rode kleur en pas nu besepte ik hoezeer zij in de paar laatste maanden, sinds mijn broer ook weg was, ons gemist moest hebben. Zo was ik dan weer in ons eigen vertrouwde huis en ik vond er alles zo klein, dat kwam zeker door het verblijf in het tamelijk grote lager van Baders leerfabriek. Maar na een paar uurtjes was ook dit weer gewoon en zo bracht ik deze eerste wonderlijke avond thuis door, met vele verhalen over het leven in Duitsland. En daarna ging ik weer naar mijn oude vertrouwde bed en sliep die nacht heerlijk en tevreden. De volgende dag, zaterdag 15 januari, moest ik naar het Arbeidsbureau en omdat ik daar gauw klaar was en op de Korevaarstraat net de blauwe tram aankwam, besloot ik meteen maar eens op de fabriek in Voorschoten te gaan kijken. Zo gezegd, zo gedaan en een half uur later stond ik in de fabriek waar de motoren zoemden en snorden. Er was heel wat veranderd en naast oude bekenden zag ik ook heel wat vreemde gezichten. De oude fabriek was verdwenen en daar stond nu het nieuwe kantorencomplex en de directeur ontving mij daar op zijn privé-kantoor. Hij sprak met mij over het bedrijf, over de moeilijkheden en mogelijkheden ervan en informeerde belangstellend naar het leven in Duitsland. Toen de fabriek om half één stopte ging ik met de anderen naar huis. De zon-

dag bracht ik huiselijk door en op maandagmiddag ging ik met de tram naar Katwijk aan Zee om de ouders van Koos te bezoeken. Ik had hen nog nooit gezien maar de ontvangst was hartelijk en ruim twee-en-een-half uur zat ik bij hen te praten. Zo kwam de dinsdag aan waarop ik met moeder naar Amersfoort reisde om er onze oude kennissen uit Bussum, de familie Mulder, te bezoeken. Ook hier was het er gezellig en wij bleven een nacht slapen ook, zodat wij eerst op woensdagmiddag weer huiswaarts keerden. Het verlof begon zo al aardig op te schieten en op donderdagmiddag ging ik nog éénmaal naar de fabriek en nam hiet tevens weer afscheid. Vrijdag ging ik een paar uur naar Schiedam waar de a.s. schoonouders van mijn broer woonden, doch tegen zes uur was ik weer in Leiden terug waar ik moeder aan het station opving en met haar naar de bioscoop ging. Naar het Luxor theater waar een Italiaanse film speelde en om zes uur de voorstelling begon. Ja, om zes uur want er was weer eens iets gebeurd waarvoor de Leidse bevolking om acht uur binnen moest wezen en ik besepte nu pas wat een ellendige toestand deze bezetting opleverde. In Göppingen liep je maar raak en soldaten zag je zelden of nooit, nee mijn verlof bekleemde mij wel een beetje, hoe mooi het overigens was. Zaterdag bleef ik rustig thuis en op zondag ging ik samen met mijn ouders nog

een dagje naar Schiedam. Het was een heel gezellig dagje en ik was weemoedig gestemd toen wij naar huis gingen. Want daarna was er nog slechts de maandag die ik thuis doorbracht, grotendeels met het inpakken van mijn kistkoffer.

Dinsdagmiddag zou ik weer weg moeten want de verloftrein vertrok om half vijf uit Utrecht. Ik was in een sombere, opstandige stemming. Daar moets ik nu tegen wil en dank opnieuw het ouderhuis verlaten omdat een stel tyrannen je daartoe dwongen en je vaderland bezet hielden. Maar wat deed je eraan? Ik prakkizeerde er niet over, dat was helemaal geen leven en bovendien, mijn kameraden in Göppingen verlangden ook naar hun verlof. En dan, Koos was in Göppingen achtergebleven en zo kwaad was het leven daar niet eens. Zo redeneerde ik en verzoende mij weer enigszins met de omstandigheden. Niettemin viel het op die stralende wintermiddag van dinsdag 26 januari helemaal niet mee om weer terug te gaan, doch ik hield mij groot en zei tegen sommige kennissen: “Nou ik ga er weer vandoor hoor, ik heb er hier genoeg van”. Mijn ouders gingen mee naar het station, moeder was rustig maar toen de trein binnenkwam en ik afscheid had genomen zag ik vanuit de trein hoe zij stil en met betraande ogen op het perron stond en mij hart kromp ineen van stil verdriet. Doch mijn gezicht lachte toen ik hen zo lang mogelijk nawuifde.

Hoofdstuk 8

DE TERUGKOMST IN DUITSLAND – WEER IN GÖPPINGEN

Het waren geen blijde gedachten waarmee ik bezig was terwijl ik op het stille balcon van de voortsnellende trein zat en naar buiten staarde over het zo overbekende Zuidhollandse landschap, dat voorbij Hillegom overging in Noordholland. Nog steeds zag ik het stille, betraande gezicht van moeder voor mij en dit maakte mij week en verdrietig. Doch ik vermande mij en dacht: “Aanvaard het nu in stilte en vertrouwen, des te blijder zal de thuiskomst zijn als God je spaart en behoudt”. En werkelijk voelde ik mij rustiger worden, hoewel op de achtergrond de nog zo verse herinneringen aan thuis blijven knagen. Reeds was de trein Haarlem gepasseerd en toen hij in Amsterdam stopte kon ik nog maar net de trein naar Utrecht halen.

In die trein was het een nogal gezellige boel. Ik kreeg weer belangstelling voor de mensen om mij heen en ongemerkt werd Utrecht bereikt. Daar vond ik eindelijk een paar van mijn kameraden terug en wel Cor Hartevelt en Piet van Dijk, welke laatste zijn meisje bij zich had. De verloftrein stond gereed op het eerste perron en zou pas om half vijf vertrekken doch dit werd wel bijna kwart over vijf. Met een man of acht zaten we in de coupé en praatten over

het voorbije verlof. Een man uit Delft zorgde daarbij voor de nodige lachwekkende opmerkingen, zodat de stemming er een beetje in bleef. Niemand was echter blij om terug te gaan en Piet van Dijk stond maar stil bij zijn bedroefde meisje dat er bleek en bedrukt uitzag. Tegen de tijd van vertrekken kwamen de waterlanders er aan te pas en stil schokkend stond ze tegen Piet aan die was zoals hij altijd was, ondoorgrondelijk. Ook hij was van streek maar je merkte het haast niet aan hem. En ik was op dit moment maar weer blij dat ik vrijgezel was want het leek mij toch wel erg om afscheid te moeten nemen van het meisje waarvan je hield, terwijl je niet wist wat de verre, onzekere toekomst brengen zou.

Toch viel het definitieve afscheid nog erg mee, het meisje beheerste zich goed en wuifde zelfs nog lachend de trein na. Ik was blij dat wij reden en buiten was er nog wel wat te zien om je af te leiden. De schemering viel al in toen de trein in 's-Hertogenbosch stopte en het was een wonderlijk beklemmende avond terwijl wij daarna verder reden, steeds verder naar de grens van ons vaderland terwijl het dierbare landschap steeds vager werd door de invallende duisternis. Ik maakte mijn pakjes met brood open en kreeg het even te kwaad met mijzelf. Dit zo zorgzaam klaargemaakte pakje brood ontroerde mij

diep en de tranen drongen naar mijn ogen. Mijn lief klein moedertje, hoelang zou ze mij nu weer moeten missen? Ik was maar blij dat het bijna donker was in de coupé en niemand mij kon zien maar het ging weer over en even later stopte de trein in Eindhoven waar Adri Vroenhoven binnenkwam. Van Willem en Frans had hij niets gehoord en wij vroegen ons af waar die wel uit zouden hangen. Het was bijna helemaal donker toen de grens bereikt werd en de eerste kennismaking met Duitsland was natuurlijk luchtalarm. Het was in het stille en uitgestorven Kaldenkirchen dat ook de douane in de trein kwam. Als er iemand brieven had meegenomen dan kon hij dit maar beter zeggen, zo deelden zij mede, maar iedereen ontkende dit. Toen gingen ze een onderzoek instellen en uit de eerste de beste jas haalden ze al tien brieven. De persoon die ze daar gestopt had was er gloeiend bij, zijn naam en adres in Duitsland werd genoteerd en hij zou er wel meer van horen. Ook Piet van Dijk had in angst gezeten want hij droeg een aantal brieven bij zich op zijn borst tussen zijn ondergoed. Ik had echter prompt geweigerd om ook maar één brief voor iemand mee te nemen en was daar nu blij om. De trein reed nu verder Duitsland in en het werd een lange onrustige nacht. Steeds maar weer stoppen en de nodige keren luchtalarm zorgden daar wel voor. Wat mij betreft, al mijn nare gedachten

Raakten op de achtergrond door een steeds heviger wordende dorst en het verlangen naar een goed glas bier. Het werd al licht toen ik de conducteur “Brucksaal” hoorde roepen en Stuttgart was dus niet eens zo ver meer. Ik kreeg weer belangstelling voor het golvende landschap en het duurde nog een heel poosje voordat de trein eindelijk in Stuttgart stopte. En daar kon ik eindelijk mijn dorst lessen met een heerlijk glas bier en een poosje vertoeven in de grote wachtkamer. Het was pas een uur of half negen en bijna 2,5 uur later konden wij pas verder reizen naar Göppingen. Langzamerhand werd het landschap weer bekend en in Ugingen was Cor Hartevelt de eerste die de trein verliet. Dan ging het verder en wij waren in een melige stemming. Faurndau was al gepasseerd en daar was Göppingen. Moeizaam en humeurig sleepten wij onze koffers naar buiten en zo naar de keet van Bader. Het was er een vreselijke rommel en er had iemand op mijn krib geslapen. Een hevige afkeer kwam in mij op maar ik zou er toch weer in moeten leven. Even liep ik naar buiten en net kwam Meister Mutschler uit zijn woonhuis. Hij zag mij en kwam met uitgestoken hand op mij toe terwijl hij zei: “Donnerwetter nochmal, bist Du wieder da”. Ik bevestigde dit doch bracht hem tevens aan zijn verstand dat hij mij

voor vrijdagochtend niet te zien zou krijgen en het was nu woensdag. Doch de meester vond dit al best en op kantoor waren ze zo enthousiast over onze terugkomst dat zij ons “Anständige Kerle” noemden en ons die extra donderdag ook nog wel gunden. Maar niettemin verkeerden wij wel in spanning waar of Willem en Frans uit zouden hangen en of zij nog wel terug zouden komen. Die middag ging ik met Adri en Piet maar weer eens naar het Staufentheater, hetzelfde theater waar wij veertien dagen geleden in zo’n blijde stemming hadden gezeten. Maar ja, het verlof was nu éénmaal voorbij en nu wij éénmaal weer in Göppingen waren pasten wij ons vrij snel weer aan. ’s-Avonds kropen wij zeer vermoeid weer in onze kribben na de vorige nacht in de trein te hebben doorgebracht. Zeer vast sliepen wij in maar tegen de ochtend werden wij allen wakker gemaakt door Willem en Frans die om vijf uur stommelend de keet binnen kwamen. Zij hadden de verloftrein gemist en waren nu met een gewone trein gekomen. En zo waren wij allen weer verenigd en brachten deze donderdag heel gezellig met zijn vijven door. Herr Bader was nu nog beter te spreken en verklaarde dat wij niet lang op een volgend verlof behoeften te wachten. Doch daar zou wel niet veel meer van komen want de oorlog ging onverbiddelijk verder naar zijn einde. Wanneer? Dat wisten wij niet en zo begonnen wij op vrijdag 29 januari 1944 onze tweede periode van het leven in Duitsland.

Einde van het Eerste Deel

Bijlage 1:

Een velletje kladpapier met notities

Ter Herinnering.
1944.

Maandag 17 April, vertrek van
Göppingen naar Ulmingen.

1. Willem en de werker.
2. Ruzie om een bank tussen Koos en
„Der Christian”
3. In Ulmingen:
Bij avond, Afbgang tot het fabrieks-
terrein en lager, alleen langs een paadje
links van het beekje. Flek van de hoofd-
ingang gesloten. Bij overklimmen, handen
en kleding vol teer, dus waardeloos.

21 April. Een stralende voorjaarsdag,
maar ontluisterd door het lossen van
een wagon schuifkolen aan het station
↳ te Ulmingen.

23 April. De eerste zondag in Ulmingen
wandeling over het bergpaadje met schif-
ferend uitzicht over de omgeving. Diep in het
Filsdal ligt het lager „Ons Flins”

1 Mei. Eerste bezoek aan Apollotheater, Ebersbach

2 Mei. Begin van de dag- en nacht ploeg.

Bijlage 2:

Een overzicht van plaatsnamen, rivieren en bergen uit de omgeving

1. Kaldenkirchen.	Ter Herinnering aan steden en dorpen in West- en Zuidwest- Duitsland.	
2. München-Gladbach.		
3. Keulen.		
4. Bietigheim	23. Bunszwangen.	
5. Stuttgart.	24. Wangen.	
6. Esslingen.	25. Reckberghausen.	
7. Plochingen.	26. Wäschenbeuren.	
8. Reichenbach	27. Bad Boll	
9. Ebersbach.	28. Schlatt.	
10. <u>Uhingen.</u>	29. Lorch	
11. Faurndau.	30. Schwäbisch Gmünd	
12. Göppingen	31. Schorndorff.	
13. Geislingen	32. Heiningen.	
14. Salach	33. Ulm	
15. Süssen	34. Kiensen a/d Brenz.	
16. Hohenstaufen.	35. Afozzheim	
17. Abershausen.	<hr/>	
18. Sparwiesen.	Riviere, benen enz.	
19. Kirchheim.	Rhein	Bergen Der Hohenstaufen Hohenrechberg Kaiserberg.
20. Jebenhausen.	Neckar	
21. Holzhausen.	Der Fils	
22. Holzheim.		

Een foto van Hendrik genomen op 21 juli 2013
Zijn laatste 92ste verjaardag

Uitzicht vanaf de Hohenstaufen – Göppingen 2013 (Foto A. Kruijswijk)